

TRANSHÜMANİZM KARŞISINDA HUKUK DEVLETİ İDEALİ

*Dr. Halim Alperen ÇITAK**

ÖZET

Transhümanizm, bilim ve teknoloji vasıtasıyla homo sapiens türünün biyolojik ve bilişsel sınırlarını aşmayı hedefleyen felsefi, sosyal ve siyasi bir harekettir. Transhümanistlerin başlıca talepleri; yeni hak sùjelerinin ihdası, morfolojik özgürlük, üreme özgürlüğü, tıbbi kavramların revize edilmesi ve ihtiyat ilkesinin yerine önetkinlik ilkesinin benimsenmesi (inovasyon özgürlüğü) şeklinde sıralanabilir. Modern hukuk devletinin özünü (maddi unsurlarını) oluşturan insan onuru, özgürlük ve eşitlik kavramları ise, hümanist dünya görüşü çerçevesinde şekillenmiştir. Bilimsel ve teknolojik gelişmelerin tetiklediği transhümanist talep ve pratikler, söz konusu üç kavramın her birini dönüştürme potansiyeline sahiptir. Bu makale; transhümanist talepler ve pratikler karşısında insan onuru, özgürlük ve eşitlik ideallerinin nasıl etkilenebileceğini konu edinmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Transhümanizm, Hukuk Devleti, İnsan Onuru, Özgürlük, Eşitlik*

* AHBVÜ Hukuk Fakültesi İdare Hukuku Anabilim Dalı öğretim elemanı
ORCID ID: 0000-0001-8355-4815
E-posta: halim.citak@hbv.edu.tr
Makalenin Geliş Tarihi: 14.02.2021
Makalenin Yayınlanmasının Uygun Görüldüğü Tarih: 13.04.2021

TRANSHUMANISM VIS-À-VIS THE RULE OF LAW IDEAL

ABSTRACT

Transhumanism is a philosophical, social and political movement which aims to transcend the biological and cognitive boundaries of the homo sapiens by means of science and technology. Transhumanist demands could be mainly specified as follows: creation of new legal personalities, morphological freedom, reproductive freedom, revision of medical concepts and adoption of the proactionary principle (freedom to innovate) instead of the precautionary principle. The concepts of human dignity, freedom and equality which constitute the substance (substantive elements) of the modern rule of law doctrine have been shaped within the framework of the humanist world view. Transhumanist demands and practices triggered by scientific and technological developments have the potential to transform each of these three concepts. This article focuses on how the ideals of human dignity, freedom and equality might be affected by transhumanist demands and practices.

Key Words: *Transhumanism, Rule of Law, Human Dignity, Freedom, Equality*

GİRİŞ

“Size üst-insanı öğretiyorum. İnsan, aşılması icap eden bir şeydir. Onu aşmak için ne yaptınız?”¹

(Friedrich Nietzsche)

İnsan doğası, insanlık durumu veya insan fitratı... Adına ne denirse den-
sin, çoğumuz, insanı *insan* kılan; sabit, değişmez ve bütün *insan*ların müşte-
reken sahip bulunduğu bir *özün* mevcudiyetini farz ederiz. Ne var ki, *insan*
terimi de aslında Sorites Paradoksu'ndan² kaçamaz. Vücudumuzda ne deği-
şirse artık *insan* olmaktan çıkarız? *Homo sapiens*, tam olarak hangi bireyde,
geçmişin hangi anında başlamıştır? Bu sorulara kesin ve herkesi ikna edecek
bir cevap vermek mümkün değildir. İnsanı, insan-öncesi yaratıklar ile üst-in-
san arasında bir geçiş formu olarak gören transhümanizm, az evvel sıralanan
soruların işaret ettiği *sınır problemini*, gelecek on yılların en önemli meselesi
hâline getirmektedir³.

Bir ayağı gerçek dünyada olan hukuk; pozitif düzenlemeler / uygulama
plânında, kendisini *aksiyomatikleştirme* teşebbüslerine karşı direnç gösterir⁴.
Fakat bu durum, hukuk kuramının birtakım aksiyomlardan hareket ettiği ve
hukukî akıl yürütmenin ancak belli sabitelerle mümkün olduğu gerçeği ile
çelişmez⁵. Zira hukukun varlık sebeplerinden biri, esas itibarıyla üzerinde ta-
hakküm kurulamayan ve mütemadiyen dalgalanıp-değişip-dönüşen toplumsal
hayatı, muayyen davranış kalıpları vasıtasıyla öngörülebilir kılmaktır.

Modern hukuk devletinin maddî boyutunu / içeriğini teşkil eden insan
onuru, özgürlük ve eşitlik kavramları, hümanist dünya görüşünün açtığı yolda
inşa edilmiştir. Transhümanist dünya görüşünün güç kazanacağı, transhüma-
nist pratiklerin yaygınlaşacağı gelecek zamanda, pozitif hukuku biçimlendiren
söz konusu kavramların transformasyona uğraması kuvvetle muhtemeldir⁶.

¹ Nietzsche, Friedrich: Thus Spoke Zarathustra, (Edited by Adrian Del Caro and Robert Pippin), Camb-
ridge University Press, New York, 2006, s. 5.

² Sorites Paradoksu (Yığın Paradoksu), milattan önce 4. asırda Megara Okulu'ndan Eubulides tarafından
formüle edilmiştir. Yüz bin taneli bir yığından taneleri tek tek ayırdığımızı düşünelim. Yığın, hangi
tanenin çıkarıldığı anda artık yığın olmaktan da çıkar? Paradoks hakkında detaylı bilgi ve diğer örnekler
için bkz. “Sorites Paradox”, Stanford Encyclopedia of Philosophy, (Erişim: <https://plato.stanford.edu/entries/sorites-paradox/>, 18.09.2020).

³ Cordeiro, José Luis: “The Boundaries of the Human: From Humanism to Transhumanism”, The Trans-
humanism Handbook, (Editor: Newton Lee), Springer, Cham (Switzerland), 2019, s. 69.

⁴ Varga, Csaba: “The Quest for Formalism in Law: Ideals of Systemicity and Axiomatisability between
Utopianism and Heuristic Assertion”, Acta Juridica Hungarica, Volume 50, Number 1, s. 1-30.

⁵ Sandro, Paolo: “An Axiomatic Theory of Law”, Res Publica, Volume 17, Issue 4 (November 2011), s.
344-345.

⁶ “Serbest piyasa evriminin bu cesur yeni dünyasında, insanın sabit bir doğası, bir özü olduğu fikrinden
hareketle türettiğimiz insan onuru ve temel insan hakları kavramlarının artık uygulanma kabiliyeti

Okuyacağınız çalışma; işte bu ihtimale binaen, transhümanizm akımının insan onuru, özgürlük ve eşitlik kavramlarıyla gireceği etkileşimi konu edinmektedir.

I. TRANSHÜMANİZM VE TRANSHÜMANİST TALEPLER

Modern hukuk devleti tarafından benimsenen ve pozitif hukuka dayanak oluşturan kavramların transhümanizm akımından nasıl etkileneceğini anlamak için evvelâ bu akımın ne anlama geldiğini ve transhümanistlerin başlıca taleplerini kısaca izah etmek gerekir.

A. Transhümanizm

Çoğu zaman, *insan* kavramını *veri* kabul ederek, bilim ve teknolojiyi, *insanın dış dünyaya hâkimiyet kurma aracı* olarak görürüz. Gerçekten de yirminci yüzyıla kadar bilim ve ona istinaden gelişen teknoloji, ekseriya insanoğlunun doğa karşısında yaşadığı, *dış dünya kaynaklı* güçlükleri giderme fonksiyonunu ifa etmekle sınırlı kalmıştır. Hâlbuki insanı, doğa karşısında acze düşüren sebeplerin bir kısmı -belki de büyük kısmı- *bizzat kendi doğasından* (biyolojik kusurlarından / yetersizliklerinden) kaynaklanır. İnsanoğlunun, doğal seçilimin kör ve ağır işleyişinden kurtularak, kendi evrimine *bizzat* yön vermesi mümkün ve makul müdür? Transhümanistler, bilim ve teknolojinin⁷ son yüzyılda kat ettiği büyük mesafeye işaret ederek, bu soruya *evet, mümkün (hatta kaçınılmaz⁸) ve makuldür* cevabını vermektedir⁹.

Distopik çağrışımlar uyandıran *insan doğasına müdahale etme* fikri, ilk bakışta son derece ürperticidir. Transhümanistler, bilim ve teknolojinin bugüne

kalmayacaktır” Hansell, Gregory R. / Grassie, William: “Humans Plus or Minus (H±): An Introduction”, Transhumanism and Its Critics, (Edited by Gregory R. Hansell and William Grassie), Metanexus Institute, Philadelphia, 2010, s. 14. “*Transhuman bir toplumun doğuşu, mevcut hukuk sisteminin tamamen elden geçirilmesini yahut en azından ciddi bir revizyonunu da gerektirecektir*”. Bloom, Peter: “Legal Reboot: From Human Control to Transhuman Possibilities”, Identity, Institutions and Governance in an AI World: Transhuman Relations, Palgrave Macmillan, Cham (Switzerland), 2020, s. 212. “*İçine girdiğimiz insan-sonrası (posthuman) dönemde, İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi’nden beri bildiğimiz hâliyle insan haklarının vaziyeti, en hafif deyimle müşküldür*” Baxi, Upendra: Human Rights in a Posthuman World, Oxford University Press, New Delhi, 2007, s. XII (Preface). Ayrıca bkz. “Performance Enhancement and Legal Theory” (An Interview with Professor Michael H. Shapiro), The Transhumanist Reader, (Edited by Max More and Natasha-Vita More), Wiley-Blackwell, Chichester, 2013, s. 88.

⁷ Bu kapsamda transhümanistler özellikle *nano-bio-info-cogno (NBIC)* dörtlüsüne; yani nanoteknoloji, biyoteknoloji, bilişim / enformasyon teknolojileri ve bilişsel bilimlerdeki gelişmelere atıfta bulunur. Hughes, James: Citizen Cyborg: Why Democratic Societies Must Respond to the Redesigned Human of the Future, Westview Press, Cambridge, 2004, s. 7-8 (Citizen).

⁸ Transhümanistlerin *kaçınılmazlık* hususunda öne sürdüğü argümanlara ilişkin detaylı bilgi için bkz. Lilley, Stephen: Transhumanism and Society: The Social Debate over Human Enhancement, Springer, Dordrecht, 2013, s. 61-67.

⁹ Transhümanizmin Darwinci kökenleri hakkında bkz. Dağ, Ahmet: Transhümanizm: İnsanın ve Dünyanın Dönüşümü, Elis Yayınları, Ankara, 2008, s. 112-118.

dek dış dünya kaynaklı güçlükleri giderme kapsamında getirdiği çözümlerin arkasında yer alan temel motivasyonun, aslında yine insanın kendi yetersizliklerini giderme çabası olduğunu ve bu çözümlerin insan doğasını hâlihazırda zaten dönüştürdüğünü ortaya koyarak muarızlarını teskin etmeye çalışır. Söz gelimi; otomobil, tren, uçak gibi ulaşım vasıtaları, yeterince hızlı hareket edemediğimiz için icat edilmiş ve bugün neredeyse ayaklarımız kadar vazgeçilmez hâle gelmiştir¹⁰. Bilişsel kapasitemizin sınırlarını aşmak amacıyla geliştirilen bilgisayarlar ve akıllı telefonlar, bugün adeta beyinlerimizin yapay uzantısı oluvermiştir¹¹. ABD Yüksek Mahkemesi başkanı John Roberts, ünlü *Riley v. California* kararında¹², bu duruma şöyle işaret etmektedir: “modern akıllı telefonlar hâlihazırda günlük hayatın öyle yaygın ve vazgeçilmez bir parçası olmuştur ki, Marslı bir ziyaretçi, akıllı telefonların insan anatomisinin önemli bir öğesi olduğu sonucuna varabilir”¹³.

Cambridge Sözlüğü, *transhümanizm* kelimesini “insanoğlunun hâlihazırda mevcut bulunan bedensel ve zihinsel kabiliyetlerinin ötesine, bilim ve teknoloji yardımıyla geçebileceğini [öngören] teori” şeklinde tanımlamaktadır¹⁴. Kelimeyi ilk kez¹⁵ Julian Huxley¹⁶ türetmiş ve *New Bottles for New*

¹⁰ Teknolojiden tamamen uzak duran Amişler gibi grupların dahi zaman zaman ulaşım araçlarını kullanmak zorunda kaldığından hareketle, “aslında herkesin biraz transhümanist olduğunu” iddia eden bir görüş için bkz. Lee, Newton: “Brave New World of Transhumanism”, *The Transhumanism Handbook*, (Editor: Newton Lee), Springer, Cham (Switzerland), 2019, s. 5.

¹¹ Transhümanizmin günümüzdeki meşhur isimlerinden, Google mühendislik direktörü Ray Kurzweil’in benzer argümanları kullandığı bir konuşmanın metni için bkz. Kurzweil, Ray: “Get Ready for Hybrid Thinking”, TED Talks, March 2014, (Erişim: https://www.ted.com/talks/ray_kurzweil_get_ready_for_hybrid_thinking/transcript, 18.12.2020).

¹² Haziran 2014’te oybirliği ile verilen ve ABD hukuku açısından dönüm noktası teşkil eden bu kararda Yüksek Mahkeme, polis memurlarının, yakaladıkları kişinin el konulan cep telefonundaki verileri yetkili adli merci tarafından çıkarılacak müzekkere (warrant) olmaksızın araştırmayacağına hükmetmiştir. ABD hukukunda bu karar, insanın bir cyborg’a dönüştüğünün açıkça dikkate alındığı ilk içtihat olarak görülmektedir. (Cyborg tabirinin ne anlama geldiği, aşağıda açıklanacaktır). Karara ilişkin değerlendirmeler için bkz. Wittes, Benjamin / Chong, Jane: “Our Cyborg Future: Law and Policy Implications”, Center for Technology Innovation at Brookings (Report), September 2014, s. 2, (Erişim: https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/07/cyborg_future_law_policy_implications_FINAL.pdf, 07.02.2021).

¹³ *Riley v. California*, 573 U. S. ____ (2014), (Erişim: https://www.supremecourt.gov/opinions/13pdf/13-132_819c.pdf, 07.02.2021).

¹⁴ “Transhumanism”, Cambridge Dictionary, (Erişim: <https://dictionary.cambridge.org/>, 10.12.2020).

¹⁵ Dante Alighieri, meşhur eseri İlahî Komedyâ’da aynı kökten türeyen transumanare kelimesini, “insanın ötesine geçmek” anlamında kullanmıştır. Ancak Dante’nin söz ettiği öteye geçme keyfiyeti, manevî / dinî anlamdadır. Yazar T. S. Eliot ise, *The Cocktail Party* adlı eserinde (1935) transhumanized sözcüğüne “aydınlanmış kişi” anlamını verir. More, Max: “The Philosophy of Transhumanism”, *The Transhumanist Reader*, (Edited by Max More and Natasha-Vita More), Wiley-Blackwell, Chichester, 2013, s. 8. (Philosophy). İsim olarak transhuman sözcüğü ilk kez 1966’da, *Reader’s Digest Great Encyclopedia Dictionary* adlı ansiklopedik sözlüğe girmiş ve “insanı gölgede bırakan, ötesine geçen, aşan” şeklinde tarif edilmiştir. Vita-More, Natasha: “The History of Transhumanism”, *The Transhumanism Handbook*, (Editor: Newton Lee), Springer, Cham (Switzerland), 2019, s. 50.

¹⁶ UNESCO’nun ilk genel direktörü ve İngiliz Öjeni Cemiyeti’nin başkanı olan Julian Huxley, Darwin

Wine isimli eserinde, *insanın* düşünsel gelişim yöntemleriyle *kendini aşarak, içinde bulunduğu şartları daha tatminkâr hâle getirmesi* anlamında kullanmıştır¹⁷. Sonradan FM-2030 ismini alan İran kökenli ünlü fütürist Fereidoun M. Esfandiary ise, *transhuman* kelimesine, transhümanizm akımının bugünkü anlamına temel teşkil edecek şekilde yer veren ilk yazar olmuştur¹⁸. Kendini transhümanist olarak adlandıran gruplar, FM-2030'un California Üniversitesindeki çevresinde oluşmaya başlamış, 1990'lı yıllardan itibaren transhümanizm, sonraki başlıklarda ele alınacak bir dizi talebi dillendiren toplumsal bir harekete dönüşmüştür¹⁹.

Bugün transhümanizm, siyasî bir boyut kazanmış durumdadır. Amerika Birleşik Devletleri başta olmak üzere, dünyanın çeşitli ülkelerinde transhümanist partiler faaliyet göstermektedir²⁰. İtalyan parlâmentosuna Temmuz 2012'de giren fizikçi Guiseppe Vatinno, tarihteki ilk transhümanist milletvekili olmuştur²¹. Transhümanist Haklar Bildirgesi (*Transhumanist Bill of Righ-*

kuramının ateşli savunucularından İngiliz Biyolog Thomas Henry Huxley'in (1825-1895) torunu, Cesur Yeni Dünya (Brave New World) yazarı Aldous Huxley'in kardeşidir. Ranisch, Robert / Sorgner, Stefan Lorenz: "Introducing Post- and Transhumanism", Beyond Humanism: Trans- and Posthumanism - 1, (Edited by Robert Ranisch and Stefan Lorenz Sorgner), Peter Lang Edition, Frankfurt am Main, 2014, s. 9-10.

¹⁷ Huxley, Julian: *New Bottles for New Wine*, Chatto and Windus Publishing, London, 1957, s. 17; Ranisch / Sorgner, s. 10.

¹⁸ More, Philosophy, s. 8-9; Ranisch / Sorgner, s. 10. FM-2030'un transhümanist fikirlerini en geniş ve açık şekilde sunduğu kitabı için bkz. FM-2030: *Are You a Transhuman?*, Warner Books, New York, 1989. Yazarın düşüncelerinin özeti mahiyetindeki bir konuşma kaydı için bkz. FM-2030: "Are You Transhuman?", University of California, 06.02.1994, (Erişim: <https://youtu.be/eaS9QBdVHMs>, 18.12.2020).

¹⁹ 1989 yılında *Extropy: The Journal of Transhumanist Thought* adlı dergi çıkmaya başlamış, ilk transhümanist sivil toplum kuruluşu ise 1992 senesinde, *Extropy Institute* adıyla kurulmuştur. İngiliz felsefeciler Nick Bostrom ve David Pearce ise, 1998 yılında - Dünya Transhümanist Cemiyetini (World Transhumanist Association - WTA) kurmuşlardır. Bugün transhümanizmin önemli isimleri, *Humanity+* isimli sivil toplum kuruluşu etrafında birleşmiş durumdadır. *Vita-More*, s. 53. İlk hali 1998'de yayımlanan *Transhümanist Beyanname* (Transhumanist Declaration), 2009 yılında *Humanity+* yönetimi tarafından revize edilerek ilan edilmiştir. Kuruluş hakkında detaylı bilgi için bkz. <https://humanityplus.org/>.

²⁰ United States Transhumanist Party, 7 Ekim 2014 tarihinde Zoltan Istvan tarafından kurulmuştur. Istvan, 2016 seçimlerinde ABD başkan adayı olmuştur. Parti, 2017'de kurulan Transhuman Party'yi Aralık 2018-Ocak 2019 arasındaki süreçte, 2012'de kurulan Longevity Party'yi ise Şubat 2020'de bünyesine katmıştır. "Constitution of the United States Transhumanist Party", Section II. (Erişim: <http://transhumanist-party.org/constitution/>, 24.12.2020). Detaylı bilgi için ayrıca bkz. Lee, s. 16-18. İspanya'da Alianza Futurista isimli transhümanist parti, Ekim 2013'te kurulmuştur. Sánchez, Cristina: "Transhumanismo en política: ¿votarías por ser un ciborg que vive eternamente?", *elDiario*, 03.06.2015, (Erişim: https://www.eldiario.es/hojaderouter/tecnologia/partido-transhumanista-politica-robots-ciborgs-tecnologia_1_2648098.html, 24.12.2020). Birleşik Krallık, Fransa, Rusya ve diğer birçok Avrupa ülkesinde de -bir kısmı resmî, bir kısmı gayri resmî olmak üzere- transhümanist partiler mevcuttur. Szabados, Krisztián: *Transhumanism as a Thin-centred Ideology*, (PhD Dissertation), Budapest, June 2020, s. 48-50.

²¹ Cartledge, Edwin: (2012). "Meet the World's First Transhumanist Politician", *New Scientist*, Volume 215, Issue 2882, 2012, s. 25; Prisco, Guilo: "Italy Elects First Transhumanist MP", 26.08.2012, (Erişim: <https://www.kurzweilai.net/italy-elects-first-transhumanist-mp>, 24.12.2020).

ts), Birleşik Devletler Transhümanist Partisi'nin (*United States Transhumanist Party*) lideri Zoltan Istvan tarafından ABD Kongresi'ne sunulmuştur²².

Transhümanizm, vücuda entegre edilecek teknolojiler (*human enhancement technologies*) vasıtasıyla insanın duyuşsal algılarının, duyuşsal yeteneklerinin ve bilişsel kapasitesinin geliştirilmesini savunan; biyolojik kısıtların ortadan kaldırılmasını, ömrün uzatılmasını ve nihayetinde ölümsüzlüğü hedefleyen toplumsal ve felsefi bir harekettir²³. Transhümanist düşünce, zaman ve mekân üstü bir *insan tabiatının* mevcudiyetine inanmaz. Onu, işlenmekte olan bir *yarı-mamul* gibi telakki ederek, insanoğlunun arzu edilen istikamette yeniden şekillendirilebileceğini iddia eder. İnsanın mevcut hâli, evrimin son noktası değildir. Akıl, bilim ve teknoloji aracılığıyla, şu anki insanların, çok daha geniş olanaklara sahip *posthuman*'lara dönüşmesi mümkündür²⁴.

Dışarıdan bakıldığında transhümanizm, yirminci yüzyılın son çeyreğinde doğmuş ve yirmi birinci yüzyılda güçlenen bir hareket olarak görülebilir. Akımı benimseyen yazarlar ise transhümanizmi; Gılgamış ve Promete gibi mitolojik karakterlerden²⁵ Orta Çağ'ın simyacılarına²⁶, oradan Rönesans düşüncesine ve aydınlanma filozoflarına intikal eden kadim bir arayışın (doğal sınırları aşma ve ölümsüzlük arzusunun) devamı olarak takdim eder²⁷. Bu açıdan transhümanizmi, "hümanizmin radikalleşmesi"²⁸ şeklinde adlandırmak yanlış olmaz. Gerçekten de transhümanizm; akıl ve bilime yapılan vurgu, *ilerleme* fikri ve öte dünyadan ziyade²⁹ *bu dünyadaki* hayata kıymet verme (sekü-

²² Lee, s. 18.

²³ Hays, Sean A.: "Transhumanism", Encyclopædia Britannica, Yayın Tarihi: 12.06.2018, (Erişim: <https://www.britannica.com/topic/transhumanism>, 17.12.2020).

²⁴ Bostrom, Nick: "Transhumanist Values", Ethical Issues for the 21st Century, (Edited by Frederick Adams), Philosophical Documentation Center Press, 2003, s. 4. (Erişim: <https://www.nickbostrom.com/ethics/values.pdf>, 17.12.2020).

²⁵ Transhümanizmin mitolojik kökenleri hakkında bkz. Sadeeq, Sara: "Tarih, Mitler ve Antik Transhümanizm", Transhümanizm ve Karşılaştırmalı İzdüşümü, (Editör: Timuçin Buğra Edman), Kastaş Yayınevi, İstanbul, 2019, s. 26-38.

²⁶ Transhümanizmin simyacılık ile ilişkisi hakkında bkz. Özenç, Ardeniz: "Eski Bilim Yeni Bilime Karşı: Simyacılık ve Transhümanizm", Transhümanizm ve Karşılaştırmalı İzdüşümü, (Editör: Timuçin Buğra Edman), Kastaş Yayınevi, İstanbul, 2019, s. 65-99.

²⁷ Bostrom, Nick: "A History of Transhumanist Thought", Journal of Evolution and Technology, Volume 14, Issue 1 (April 2005), s. 1-25. (Erişim: <https://www.nickbostrom.com/papers/history.pdf>, 17.12.2020).

²⁸ Dağ, Ahmet: "Hümanizmin Radikalleşmesi Olarak Transhümanizm", Felsefi Düşün, Sayı: 9 (Ekim 2017), s. 46.

²⁹ Her ne kadar kendini transhümanist olarak tanımlayanların büyük çoğunluğu hiçbir bir dine mensup olmasa da, bütün transhümanistlerin dinî inançlardan tamamen sıyrılmış olduğu söylenemez. Hıristiyanlığın Mormon mezhebine, Yahudiliğin liberal yorumlarına veya Budizm'e mensup transhümanistler de mevcuttur. More, The Philosophy, s. 8. Örgütlü dinlerin ortodoks yorumları, transhümanizm karşısında -şimdilik- negatif bir tutum takınmaktadır. Bainbridge, William Sims: "The Transhuman Heresy", Journal of Evolution and Technology, Volume 14, Issue 2 (August 2005), s. 1-10. Transhümanizm ve din ilişkisi hakkında Türkçe kaleme alınmış nitelikli bir çalışma için bkz. Kurt, İsmail: Transhümanizm

lerlik) bakımından hümanizm ile ortak bazı unsurlara sahiptir. Bununla birlikte, transhümanizmin hümanizmden farklılaştığı -ve dolayısıyla modern hukuk devleti idealini zorladığı- yönler de mevcuttur. Akım, insanların doğasında ve yaşam tarzında, muhtelif bilimsel ve teknolojik yöntemlerle (nörobilim, nörofarmakoloji, nanoteknoloji, yapay zekâ vs.) gerçekleştirilecek radikal değişimleri (dünya dışında yaşam, beden *cyborg*'a dönüşmesi³⁰ yahut tamamen terk edilmesi, insan genomuna müdahale edilmesi vb.) benimser / talep eder / bekler³¹. Hümanizm, insanların kendi hayatlarına bir anlam verebilmesini savunur. Transhümanistler bu görüşü daha öteye taşımakta ve insanın kendi hayatına; kendi bedensel ve zihinsel yapısını değiştirerek, yeniden şekil verme hakkı olduğunu iddia etmektedir³². Fred Baumann, *homo sapiens*'i bir nevi *tanrısal* özelliklerle donatmayı amaçlayacak ölçüde radikalleşmesinden hareketle, transhümanizmin klâsik hümanizme nazaran *teolojik* bir karakter arz ettiği kanaatindedir³³.

Çoğu zaman birbirine karıştırıldığı için, temel bilgilerin verildiği bu başlık altında transhümanizm ile *posthümanizm* arasındaki farkı kısaca izah etmek gerekir. Her iki akımın, yirminci yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkmak ve *insan* kavramının sabit / durağan bir öz olarak anlaşılmasını eleştirmek itibarıyla ortak bir paydası vardır. Bununla birlikte transhümanizm ve posthümanizm, fikrî dayanakları ve amaçları bakımından ciddi farklılık arz eder³⁴. Transhümanizm; hümanist köklerini inkâr etmez, kendisini aydınlanma düşünürlerine bağlar ve modernitenin büyük meta-anlatısını sahiplenir³⁵. Posthümanizm ise, postmodern bir eleştiri olarak, bir paradigma değişimi önerir, hümanizmi yapışöküme uğratar ve insan-merkezcilik (*anthropocentrism*) ile türçülüğü (*speciesism*) tamamen reddeder. Başka bir deyişle transhümanistler, *posthuman* tabirinden *biyolojik ve zihinsel yetersizlikleri teknoloji sayesinde*

ve Tekillik Bağlamında Dinin Geleceği, Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2019.

³⁰ Cyborg, vücuttaki biyokimyasal veya elektronik modifikasyonlar gibi yapay yollarla fizyolojik işlevleri geliştirilmiş insanları ifade eder. Kelime, cybernetic ve organism sözcüklerindeki ilk hecelerin birleştirilmesi suretiyle türetilmiştir. Heckathorne, Craig: "Cyborg", Encyclopædia Britannica, Yayın Tarihi: 15.07.2019, (Erişim: <https://www.britannica.com/topic/cyborg>, 28.12.2020). TDK sözlüklerinde Türkçe karşılığı yahut yazım şekli gösterilmediği için kelime metinde orijinal haliyle kullanılmıştır.

³¹ More, Max: "Transhumanism: Towards a Futurist Philosophy", Extropy Magazine, Volume 4, Number 1, 1990, s. 6-13. (Erişim: <https://web.archive.org/web/20051029125153/http://www.maxmore.com/transhum.htm>, 17.12.2020).

³² Vita-More, s. 54.

³³ Baumann, Fred: "Humanism and Transhumanism", The New Atlantis, Number 29, Fall 2010, s. 84. (Erişim: <https://www.thenewatlantis.com/publications/humanism-and-transhumanism>, 28.05.2021).

³⁴ İki akımın karşılaştırılması hakkında ayrıca bkz. Hughes, James: "Politics", Beyond Humanism: Trans and Posthumanism - 1, (Edited by Robert Ranisch and Stefan Lorenz Sorgner), Peter Lang Edition, Frankfurt am Main, 2014, s. 133-148.

³⁵ Mazarakis, John: "The Grand Narratives of Democratic and Libertarian Transhumanism: A Lyotardian Approach to Transhumanist Politics", Confero: Essays on Education Philosophy and Politics, Volume 4, Issue 2 (December 2016), s. 15.

*giderilmiş üstün bir insan ırkını anlar iken, posthümanistler aynı kelimeye; kendisini evrenin merkezinde görmekten vaz geçmiş, insan olmaya ayrı bir öncelik ve önem atfetmeyen, canlı-cansız bütün doğa ile simbiyotik ilişki içerisinde bulunduğunu idrak etmiş birey manasını verir*³⁶.

B. Transhümanist Talepler

Transhümanizmin ulaşmaya çalıştığı birçok amaçtan ve bu doğrultuda dillendirdiği sayısız talepten söz edilebilir. Okuduğunuz çalışmanın konusu bakımından, hukuk devleti ideali ile çelişme (yahut onu dönüştürme) potansiyeli taşıyan bazı somut talepler önem arz etmektedir. Aşağıda sıralanıp izah edilecek taleplerin tespitinde, Birleşik Devletler Transhümanist Partisi (*United States Transhumanist Party*) tarafından ilan edilen Transhümanist Haklar Bildirgesi'nin 2018 tarihli son versiyonu (*Transhumanist Bill of Rights - Version 3.0*)³⁷, *Humanity+* adlı sivil toplum kuruluşunun hazırladığı Transhümanist Beyanname (*Transhumanist Declaration*)³⁸ ve başlıca transhümanist yazarların eserleri esas alınmıştır.

1) *Yeni hak sùjelerinin ihdası*: Transhümanistler, hukuk düzeninde insanlar dışında başka birtakım varlıkların da hak sùjesi / kişi olarak yer alması gerektiği kanaatinde³⁹. Transhümanist Haklar Bildirgesi'nin başlangıç kısmında, *bilinçli varlıklar (sentient entities)* adı verilen hak sùjeleri, şu şekilde listelenmiştir:

- İnsanlar [genetiği değiştirilmiş olanlar dâhil]
- *Cyborg*'lar
- Dijital zekâlar
- Zihinsel açıdan geliştirilmiş [önceden zeki olmayan] hayvanlar
- Bilinçli düşünme yetisi kazanmak üzere geliştirilmiş bütün [yeni] bitki ve hayvan türleri
- Diğer ileri düzey bilinçli yaşam formları

Bildirge ayrıca, bütün bilinçli varlıkların, her yerde hak sùjesi / kişi olarak tanınma hakkına sahip olduğunu belirtmektedir (madde 27). Bunun doğal

³⁶ Ferrando, Francesca: "Transhumanism / Posthumanism", *Posthuman Glossary*, (Edited by Rosi Braiddotti and Maria Hlavajova), Bloomsbury Publishing, London-New York, 2018, s. 438-439.

³⁷ "Transhumanist Bill of Rights - Version 3.0", (Erişim: <https://transhumanist-party.org/tbr-3/>, 28.12.2020).

³⁸ "Transhumanist Declaration", (Erişim: <https://humanityplus.org/philosophy/transhumanist-declaration/>, 28.12.2020).

³⁹ Mevcut ABD hukuku çerçevesinde transhuman bebeklerin hukukî kişilik kazanmasının mümkün olmadığı ve bu yönde yasal düzenlemelere ihtiyaç bulunduğu hakkında bkz. Franco, Alexandra M.: "Transhuman Babies and Human Pariahs: Genetic Engineering, Transhumanism, Society and the Law", *Children's Legal Rights Journal*, Volume 37, Issue 2 (2017), s. 185-218.

sonucu olarak Bildirge’de vatandaşlık, mülkiyet, seyahat hürriyeti, düşünce hürriyeti gibi haklar *insan* değil, *bilinçli varlık* temelinde tanımlanmaktadır.

Transhümanist Beyanname ise, benzer bir yaklaşımı şöyle dile getirir: “insanlar, hayvanlar ve gelecekteki her tür yapay zekâ, modifiye edilmiş yaşam formu yahut bilimsel ve teknolojik ilerlemenin ortaya çıkaracağı diğer zekâlar dâhil olmak üzere bütün bilinçli varlıkların esenlik ve refahını savunuyoruz” (madde 7).

2) *Morfolojik özgürlük*: Transhümanistler, teknolojinin kendilerine tatbik edilmesi konusunda bireylere çok geniş bir otonomi tanınmasını savunmaktadır⁴⁰. Kişilik haklarının (özellikle kişinin kendi vücudu üzerindeki haklarının) devamı / uzantısı / tamamlayıcısı olarak görülen morfolojik özgürlük; kişinin kendi bedenini, kendi istek ve arzuları doğrultusunda değiştirme hakkı anlamına gelir⁴¹. Morfolojik özgürlük, Transhümanist Haklar Bildirgesi’nde “kişinin başkalarına zarar vermediği sürece fiziksel nitelikleri ve zekâsı üzerinde dilediğini yapma hakkı” şeklinde tanımlanmıştır (madde 10). Transhümanist Beyanname ise hayatta nasıl var olacakları hususunda bireylere geniş bir kişisel seçim imkânı tanınması gerektiğini belirtmektedir. Beyanname’ye göre söz konusu seçim imkânı, muhtelif geliştirme ve modifikasyon teknolojilerinin kullanılmasını kapsar (madde 8).

3) *Üreme özgürlüğü*: Günümüzde transhümanistlerin hemen hemen tamamı, üreme özgürlüğü konusunda liberteryen bir tutum benimsemekte⁴² ve üremeye ilişkin her türlü karar verme hakkının prensip olarak ebeveynlere bırakılması gerektiğini düşünmektedir⁴³. Transhümanist Haklar Bildirgesi’nde “bütün bilinçli varlıklar; dijital klonlama, tek ebeveynli çocuk edinme, iyicil yapay genel zekâ yaratma gibi yeni yöntemler dâhil olmak üzere üreme özgürlüğüne sahiptir” ifadesi ile söz konusu talebe yer verilmiştir (madde 12). Transhümanist Beyanname; üreme özgürlüğünü, morfolojik özgürlük ile birlikte ele almakta ve kişilere kendi hayatlarını şekillendirirken tanınması gereken geniş seçme alanının içerisine üreme teknolojilerini de katmaktadır (madde 8).

4) *Tıbbî kavramların revize edilmesi*: Tıbbâ aşına olmayanlar; *sağlık*, *hastalık* ve *tedavi* gibi kelimelerin, uzmanlarca üzerinde ittifak edilmiş objektif anlamları bulunduğunu zannedebilir. Ne var ki söz konusu kelimelerin

⁴⁰ Bostrom, Nick: “In Defense of Posthuman Dignity”, *Bioethics*, Volume 19, Number 3 (2005), s. 203.

⁴¹ Sandberg, Anders: “Morphological Freedom - Why We Not Just Want It, but Need It”, *The Transhumanist Reader*, (Edited by Max More and Natasha-Vita More), Wiley-Blackwell, Chichester, 2013, s. 56.

⁴² Hughes, James: “The Politics of Transhumanism and the Techno-Millennial Imagination (1626–2030)”, *Zygon*, Volume 47, Issue 4 (December 2012), s. 761.

⁴³ “Transhumanism: Nick Bostrom and David Pearce Talk to Andrés Lomeña”, *Literal*, Issue 31 (Winter 2012-2013), s. 8, (Erişim: <https://literalmagazine.com/assets/l31-web.pdf>, 01.01.2021); Bostrom, Nick: “Human Genetic Enhancements: A Transhumanist Perspective”, *The Journal of Value Inquiry*, Volume 37, Issue 4 (December 2003), s. 499-504. (Genetic).

anlamı, son derece belirsizdir⁴⁴. Transhümanistler, sağlık - hastalık ayrımı konusunda normativist yaklaşımları (özellikle iradî normatif hastalık modelini - *volitional normative model of disease*⁴⁵) öne çıkarmakta ve çoğu insanın doğal gördüğü *yaşlanma* olgusunun, *hastalık* kategorisine dâhil edilmesini talep etmektedir⁴⁶. Transhümanist Haklar Bildirgesi'nin konuya ilişkin 6. maddesi şöyledir:

“Gayriiradi yaşlanma, hastalık olarak sınıflandırılacaktır. Bütün uluslar ve onların hükümetleri, gayriiradi yaşlanmanın üstesinden gelmek için vatandaşlarına bilimsel ve tıbbî teknolojiler sunarak, onların ömrünü önemli ölçüde uzatmaya ve sağlıklarını ilerletmeye etkin bir şekilde çaba gösterecektir”.

Transhümanist Beyanname ise “ömür uzatma tedavileri (*life extension therapies*)” ifadesini kullanmak suretiyle, yaşlanmayı, tedavi gerektiren bir hastalık olarak görmektedir (madde 8).

5) *İhtiyat ilkesinin yerine önetkinlik ilkesinin benimsenmesi*: Bilim ve teknoloji, getirdiği imkânların muhtemel yan etki ve zararlarını her zaman kesin bir şekilde öngöremez. Literatürde *bilimsel belirsizlik* (*scientific uncertainty*) adı verilen bu durum, karar alıcıları (hukukçuları ve politikacıları) daha tedbirli davranmaya ve ihtiyat ilkesini (*precautionary principle*) benimsemeye yöneltmiştir⁴⁷. İlk kez 1970'li yıllarda, Alman hukukunda *Vorsorgeprinzip* ismiyle ortaya çıkan ihtiyat ilkesi, hâlihazırda uluslararası hukuka girmiş bir prensip olarak⁴⁸ dünyanın birçok ülkesinde⁴⁹ kamusal otoritelerin bilimsel araştırmalara ve yeni teknolojilere karşı tutumunu belirlemektedir⁵⁰.

⁴⁴ Bardakçı, Tayyibe: İnsan Geliştirmeye Yönelik Uygulamalar Üzerine Normatif Bir Analiz, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2018, s. 9; Yıldırım, Abdurrahman Ali: Tıp Hukuku Bağlamında İnsanı Geliştiren Biyoteknoloji Uygulamaları, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2019, s. 28-29.

⁴⁵ Bu modelde, popülasyondaki diğer üyelerin vücut fonksiyonları ile karşılaştırma yapılarak bir normal tespit edilmez. Kişinin sağlık durumunun belirlenmesinde, bizzat o kişinin istek ve arzuları önem kazanır. Freitas, Robert A.: Nanomedicine (Volume I: Basic Capabilities), Landes Bioscience, Georgetown, 1999, s. 20.

⁴⁶ Goffi, Jean-Yves: “From Better than Well to More than Human”, Naturalism in the Philosophy of Health: Issues and Implications, (Editor: Élodie Giroux), Springer, Switzerland, 2016, s. 195.

⁴⁷ Turgut, Nükhet: “İhtiyat İlkesi”, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt 45, Sayı 1 (Mayıs 1996), s. 68.

⁴⁸ İhtiyat ilkesine yer veren bazı uluslararası hukukî metinler şöyle sıralanabilir: Ozon Tabakasının Korunmasına Dair Viyana Sözleşmesi (Birleşmiş Milletler – 1985), Rio Deklarasyonu (Birleşmiş Milletler - 1992), Cartagena Biyogüvenlik Protokolü (Birleşmiş Milletler Biyoçeşitlilik Sözleşmesine Ek - 2000), Maastricht Antlaşması (Avrupa Birliği - 1992), Lizbon Antlaşması (Avrupa Birliği - 2007).

⁴⁹ İhtiyat ilkesini benimseyen kimi ulusal düzenlemeler şunlardır: Fransız Anayasası'nın bir parçası olan Çevre Şartı (2004), İsveç Çevre Kanunu (1999), 5977 sayılı Biyogüvenlik Kanunu (Türkiye - 2010).

⁵⁰ UNESCO World Commission on the Ethics of Scientific Knowledge and Technology: The Precautionary Principle, UNESCO, Paris, 2005, s. 7-9. Bourguignon, Didier: The Precautionary Principle: Definitions, Applications and Governance, European Parliamentary Research Service - European Union, 2016, s. 4-5.

İhtiyat ilkesi, ispat yükünü ters çevirerek, insan sağlığına veya çevreye zarar verme ihtimali bulunan faaliyetlere karşı alınacak kamusal tedbirleri meşrulaştırır. Bilim ve Çevre Sağlığı Ağı (*The Science & Environmental Health Network - SEHN*) tarafından ilan edilen Wingspread Beyannamesi'nde (1998) ilke, şöyle tarif edilmiştir:

“Bir faaliyet insan sağlığına veya çevreye zarar verme tehdidi oluşturduğu zaman, [faaliyet ile zarar arasındaki] bazı sebep-sonuç ilişkileri bilimsel olarak tamamen kurulmasa dahi, ihtiyatî tedbirlerin alınması gerekir. Bu çerçevede ispat yükü; [tedbiri alan] kamunun değil, o faaliyeti destekleyen / savunan [kimselerin] üzerinde kalmalıdır”⁵¹.

Avrupa Komisyonu ise, 2 Şubat 2000 tarihinde yayımladığı bir tebliğde (*communication*) ihtiyat ilkesinin *bilimsel bilginin yetersiz, sonuçsuz yahut belirsiz olduğu ve çevre, insan sağlığı, hayvan sağlığı veya bitki sağlığı üzerindeki muhtemel etkilerin potansiyel olarak tehlikeli ve tercih edilen koruma düzeyi ile uyumsuz olabileceğine dair emareler bulunması hâlinde uygulanabileceğini* öngörmüştür⁵².

Transhümanistlere göre bilim ve teknolojiyi “aksi kanıtlanıncaya kadar suçlu”⁵³ ilan eden ihtiyat ilkesi, gelişmeyi engelleyerek insan evrimini yavaşlatmaktadır⁵⁴. Transhümanist sivil toplum kuruluşu *Extropy Institute*, transhümanizmin amaçlarıyla bağdaşmayan ihtiyat ilkesine alternatif üretmek amacıyla, 2004 yılında Texas'ta Yaşamsal İlerleme Zirvesi (*Vital Progress Summit*) adlı bir toplantı tertip etmiştir. Ray Kurzweil ve Aubrey de Grey gibi isimlerin katıldığı toplantıda esasları ortaya çıkan yeni / alternatif ilkeye, Max More tarafından kaleme alınan sonuç bildirgesinde *önetkinlik ilkesi (proactionary principle)* ismi verilmiştir⁵⁵.

⁵¹ The Science and Environmental Health Network: “Wingspread Statement on the Precautionary Principle”, January 1998, (Erişim: <https://www.sehn.org/precautionary-principle-understanding-science-in-regulation>, 03.01.2021). Parantez içindeki ifadeler bana aittir.

⁵² İlgili ifadenin orijinali için bkz. European Commission: Communication from the Commission on the Precautionary Principle, COM(2000) 1, s. 7. (Erişim: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52000DC0001>, 03.01.2021).

⁵³ Friends of the Earth adlı hareketin kurucusu ve çevre aktivisti Dave Brower'ın ihtiyat ilkesini açıklarken kullandığı benzer bir ifade için bkz. Brand, Steward: Whole Earth Discipline, Penguin Books, New York, 2009, s. 305-306

⁵⁴ More, Max: “The Proactionary Principle: Optimizing Technological Outcomes”, The Transhumanist Reader, (Edited by Max More and Natasha-Vita More), Wiley-Blackwell, Chichester, 2013, s. 261-263. (Proactionary).

⁵⁵ Fuller, Steve / Lipinska, Veronika: The Proactionary Imperative: A Foundation for Transhumanism, Palgrave Macmillan, New York, 2014, s. 29; More, Proactionary, s. 259.

Önetkinlik ilkesi, teknolojik inovasyon ve yeni tür yaratıcı faaliyetlerde bulunma özgürlüğünün türümüzün geleceği için değerli ve elzem olduğu düşüncesinden hareket eder. İspat yükünü, yeni teknolojileri sınırlayıcı tedbirler önerenlerin üzerine bırakır. Bütün sınırlayıcı tedbir önerilerinin, ince elenip sık dokunmasını ve bütün boyutlarıyla ele alınmasını öngörür⁵⁶. Önetkinlik ilkesi, kısaca şunu söyler: “Cesaret isteyen ve inisiyatif almayı gerektiren inovasyonları teşvik et, inovasyonu insanlığın maksimum faydası için yönet, inovasyon hakkında kapsamlı, nesnel ve dengeli biçimde düşün”⁵⁷. İhtiyat ilkesine karşı önetkinlik ilkesinin arkasında mevzilenen transhümanistler, geleceğin siyasetinde sağ-sol ayrımının yerine *ihtiyat ilkesini savunanlar - önetkinlik ilkesini savunanlar* ayrımının geçeceğini düşünmektedir⁵⁸.

II. HUKUK DEVLETİ İDEALİNİ BEKLEYEN DÖNÜŞÜM

Günümüzde hukuk devleti⁵⁹, anlamı ve içeriği üzerinde kesin bir mutabakat sağlanamamakla beraber, dünya çapında meşrulaştırma gücü en yüksek siyasî ideal konumundadır⁶⁰. Çalışmanın bu kısmında, transhümanizm karşısında modern hukuk devleti idealinin⁶¹ yüz yüze bulunduğu güçlükler; insan onuru, özgürlük ve eşitlik açısından ele alınacaktır.

A. İnsan Onuru Açısından

İnsan onurunun korunması, modern hukuk devletinin en temel amaçla-

⁵⁶ More, Proactionary, s. 264.

⁵⁷ More, Proactionary, s. 265.

⁵⁸ Fuller / Lipinska, s. 12-38.

⁵⁹ Mevzubahis ideal; Kıta Avrupası’nda hukuk devleti (*Rechtsstaat, État de droit*), Anglo-Sakson ülkelerinde ise hukukun üstünlüğü (*rule of law*) ifadeleriyle tecessüm eder. Her iki devlet anlayışı, esas itibarıyla aynı olup, bu çalışmanın konusu bakımından tali sayılabilecek bazı meselelerde farklılaşır. Çalışma boyunca *hukuk devleti* terimi, Anglo-Sakson ülkelerindeki *hukukun üstünlüğü* anlayışını da kapsayacak şekilde -geniş anlamda- kullanılmıştır. İki anlayışın karşılaştırılması için bkz. Barber, Nicholas W.: “The *Rechtsstaat* and the Rule of Law”, The University of Toronto Law Journal, Volume 53, Issue 4 (Autumn 2003), s. 443-454.

⁶⁰ Tamanaha, Brian Z.: *On the Rule of Law: History, Politics, Theory*, Cambridge University Press, New York, 2004, s. 4.

⁶¹ Hukuk devleti, şekli ve maddi açılardan farklı tanımlanabilir. Hukuk devleti, muhtelif formel güvenceler bütünü olarak görüldüğünde (şekli hukuk devleti); insan onuru, özgürlük ve eşitlik kavramlarının hukuk devletiyle doğrudan ilişkisini kurmak güçleşebilir. Buna mukabil hukuk devleti, kendisini doğuran tarihi koşullar ve benimsediği / ulaşılmaya çalıştığı hedefler açısından ele alındığında (maddi hukuk devleti – hukuk devletininin maddi boyutu); insan onuru, özgürlük ve eşitlik kavramlarının hemen her hukuk devleti tanımında esaslı unsurlar arasında yer aldığı fark edilir. Okuduğunuz çalışmada *hukuk devleti* ideali ifadesiyle, şekli hukuk devleti değil maddi hukuk devleti kast edilmektedir. Hukuk devletinin şekli ve maddi boyutları hakkında bkz. Tamanaha, s. 91-113.

rından biridir⁶². Gerek uluslararası⁶³, gerekse ulusal⁶⁴ düzeyde insan onuru kavramı, muhafaza edilmesi gereken bir değer olarak pozitif hukuku şekillendirmektedir. Öyle ki, hukukî metinlere yansıyan bütün insan hakları, *insan onurunun pratik gerekleri* olarak konumlandırılabilir⁶⁵. Diğer bütün subjektif hakların menşei olması, insan onurunu, salt hukuk kavramı olmanın ötesine, adeta *aksiyom* düzeyine taşımaktadır⁶⁶. Transhümanizm akımı ve transhümanist pratikler, modern hukuk devletinin aksiyomu olan insan onuru etrafında, derinlik ve genişliği günden güne artan kritik bir tartışmayı tetiklemiş durumdadır.

İnsan onurunun korunması, ne anlama gelir? İnsan onurunun temeline / varlık sebebine dair bu soruya; üç farklı yaklaşımın, üç farklı cevabı vardır⁶⁷. İlk yaklaşım, İbrahimî dinlere ait olup, Tanrı'nın insanı kendi suretinde yaratmasından (*imago Dei*) hareket eder. İnsan, Tanrı tarafından, O'na benzer bir şekilde yaratıldığı ve Tanrı'nın vahyine muhatap bulunduğu için muhteremdir⁶⁸. Doğalcı yaklaşımın (*naturalism*) verdiği ikinci cevap, *homo sapiens* tü-

⁶² Akyılmaz, Bahtiyar / Sezginer, Murat / Kaya, Cemil: Türk İdare Hukuku, Savaş Yayınevi, Ankara, Eylül 2020, s. 82.

⁶³ Birleşmiş Milletler Antlaşması, İnsan Hakları Evrensel Beyanamesi, Kişisel ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi, insan onuru kavramına yer vermiştir. Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı'nın ilk maddesi, müstakilen insan onuruna ayrılmıştır. UNESCO İnsan Genomu ve İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi (başlangıç, madde 1, 6, 10, 11, 15, 21, 24), UNESCO Biyoetik ve İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi (madde 2, 3, 11, 12, 28) ve Avrupa Konseyi Biyotip ve İnsan Hakları Sözleşmesi (başlangıç) insan onuru kavramına merkezi bir önem atfetmektedir.

⁶⁴ İnsan onuru kavramı yirminci yüzyılın başında Meksika, Almanya (Weimar), Finlandiya, Portekiz, İrlanda ve Küba Anayasalarına girmiş, İkinci Dünya Savaşı sonrasında başta Almanya olmak üzere birçok ülke anayasasında kendine yer bulmuştur. Rao, Neomi: "The Three Concepts of Dignity in Constitutional Law", Notre Dame Law Review, Volume 86, Issue 1 (January 2011), s. 193. İnsan onuru, Fransa Anayasası'nda açıkça yer almaz. Bununla birlikte Fransız Anayasa Konseyi, Biyoetik Kanunu (Loi Bioéthique) hakkında verdiği bir karar ile insan onurunun anayasal değerde bir ilke olduğuna hükmetmiştir. Conseil Constitutionnel, 27 Juillet 1994, 94-343-344 DC. Aktaran: Vauchez-Hennette, Stéphanie: "Human Dignity in French Law", The Cambridge Handbook of Human Dignity, (Edited by Marcus Düwell, Jens Braarvig, Roger Brownsword, Dietmar Mieth), Cambridge University Press, Cambridge, 2014, s. 371. ABD Anayasası'nda açıkça yer almamasına rağmen Yüksek Mahkeme (Supreme Court), insan onuru kavramını pozitif hukuka içtihat yoluyla dâhil etmiştir. Snead, Carter: "Human Dignity in US Law", The Cambridge Handbook of Human Dignity, (Edited by Marcus Düwell, Jens Braarvig, Roger Brownsword, Dietmar Mieth), Cambridge University Press, Cambridge, 2014, s. 386-393.

⁶⁵ Kuçuradi, İonna: İnsan Hakları: Kavramları ve Sorunları, Türkiye Felsefe Kurumu, Ankara, 2016, s. 73.

⁶⁶ Fabre-Magnan, Muriel: "La dignité en droit : un axiome", Revue interdisciplinaire d'études juridiques, Volume 58, Numéro 1 (2007), s. 6-7.

⁶⁷ Weiss, Martin: "Posthuman Dignity", The Cambridge Handbook of Human Dignity, (Edited by Marcus Düwell, Jens Braarvig, Roger Brownsword, Dietmar Mieth), Cambridge University Press, Cambridge, 2014, s. 323. John Basl, insan onuru kavramının, belirsizlik içermesi sebebiyle, insanı geliştirmeye yönelik teknolojilere yönelik devlet müdahalesi için meşru bir sebep teşkil edemeyeceği kanaatindedir. Basl, John: "State Neutrality and the Ethics of Human Enhancement Technologies", AJOB Neuroscience, Volume 1, Number 2 (April-June 2010), s. 47.

⁶⁸ Örneğin Roma Katolik Kilisesi, transhümanistlerin insan vücudunu değiştirme / ondan tamamen kurtulma düşüncelerini, insanın Tanrı'nın suretinde yaratıldığı ve bu sebeple mevcut biyolojik yapımızın

rünün kendine has biyolojik niteliklerinin korunmasına odaklanır. İnsanı insan yapan özellikler, onun genetik mirasından kaynaklanır ve muhafaza edilmesi gereken, işte bu mirastır. Üçüncüsü ise, kökenlerini Kant'ta bulan şahsiyetçi yaklaşımdır (*personism*). İnsanı doğanın geri kalanından ayırarak hürmete lâyık kılan şey, ahlâkî seçimler yapabilme kapasitesidir. İnsan, hür iradesi sayesinde tabiat kanunlarının belirleniminden kurtularak ahlâkî bir yasaya uyabilir⁶⁹. Başka bir ifadeyle, Kant'a göre insanın *onurlu* kabul edilmesinin sebebi, otonom / özerk olmasıdır⁷⁰. Şahsiyetçi yaklaşım uyarınca önemli olan, *homo sapiens* türüne mensup olmaktan ziyade, *homo sapiens*'i otonom kılan akıl ve bilinç gibi niteliklere sahip bulunmaktır⁷¹. Şu hâlde, biyolojik insanlar haricinde, akıl ve bilince sahip herhangi bir varlık pekâlâ *onurlu* sayılabilir.

Transhümanistler, şahsiyetçi yaklaşıma vurgu yaparak, onurun *homo sapiens* türüne hasredilmesini reddeder. Onlara göre onur kavramının esası, doğaya başkaldırabilmektir. Evrimsel süreç içerisinde *homo sapiens*, problem çözme ve kendini aşma yeteneği sayesinde diğer canlılar arasından sıyrılarak saygıyı hak etmiştir⁷². Dolayısıyla gelecekte, *homo sapiens*'ten farklı bir türe evrilecek *posthuman*'lar da onurlu olabilir. Hatta bu yeni varlıklar, akıl, bilinç ve ahlâk açısından daha üstün oldukları takdirde, daha onurlu da kabul edilebilir⁷³ (yani transhümanistlere göre onur, başlı başına bir cevher / töz değil, artıp-azalabilen bir âzardır / ilinedir)⁷⁴. Onurlu sayılmak için, otonom bir şahıs / kişi / birey olmak kâfidir ve insan, biyolojik doğasını değiştirerek daha onurlu bir varlığa dönüşebilir.

kendinde iyi olduğu gerekçesiyle Hıristiyanlığa aykırı görmektedir. International Theological Commission: Communion and Stewardship: Human Persons Created in the Image of God, Vatican, 2002, §82. İslam açısından bkz. Bardakçı, s. 127.

⁶⁹ Uygun, Oktay: Devlet Teorisi, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, Eylül 2014, s. 474.

⁷⁰ Weiss, s. 323; Jotterand, Francis: "Human Dignity and Transhumanism: Do Anthro-Technological Devices Have Moral Status?", The American Journal of Bioethics, Volume 10, Issue 7 (2010), s. 46.

⁷¹ Weiss, s. 323-324.

⁷² Rubin, Charles: "Human Dignity and the Future of Man", Human Dignity and Bioethics: Essays commissioned by the President's Council on Bioethics, President's Council on Bioethics, Washington D.C., March 2008, s. 157 ve 161.

⁷³ Bostrom, Nick: "Dignity and Enhancement", Human Dignity and Bioethics: Essays commissioned by the President's Council on Bioethics, President's Council on Bioethics, Washington D.C., March 2008, s. 173-206. Aynı görüşler, yazara ait "In Defense of Posthuman Dignity" isimli ve daha önce atıfta bulunulan bir makalede de savunulmaktadır.

⁷⁴ Fransız ceza hukuku açısından transhümanist pratikleri inceleyen Camille Kurek, buna subjektif anlamda onur demektedir. Kurek'e göre onur subjektif biçimde anlaşıldığı takdirde insan vücudunun dokunulmazlığı ilkesi, otonom benliğin lehine ortadan kaldırılabilir. Kurek, Camille: "Le transhumanisme en droit pénal", Les cahiers de la justice, 2018, s. 541. (Daloz veri tabanından ulaşılan makalelerde yalnızca ilk sayfa numarası yer almaktadır).

Doğalcı yaklaşımı benimseyen biyomuhafazakâr (*bioconservatist*) yazarlar⁷⁵; pozitif hukuktaki insan onuru kavramının, diğer bilinçli varlıkları da içerebilecek şekilde, şahıs / *kişi* / *birey onuru* olarak yeniden kurgulanmasına şiddetle karşı çıkar. Bu yazarlara göre insan onuruna esas teşkil eden insan doğası, “çevresel etkenlerden ziyade genetikten kaynaklanan, insan türüne özgü davranışlar ve niteliklerin toplamıdır”⁷⁶. Dolayısıyla korunması gereken insan onuru, kelimenin gerçek anlamıyla, *biyolojik insanların* onurudur. Ünlü biyomuhafazakâr Leon Kass, söz konusu anlayışı şöyle ifade eder:

“Bizim kastettiğimiz insan onuru tanımı, bahsi geçen *kişi* / *birey onurunun* ötesinde; bedenlenmiş insan hayatının, bununla birlikte bizim tabii arzu ve tutkularımızın, doğal kökenlerimizin ve bağılıklarımızın, duygularımızın ve istikrahlarımızın, sevgilerimizin ve özlemlerimizin değerini yansıtır ve içerir. İhtiyacımız olan şey, Tolstoy’un ‘gerçek hayat’ dediği, somutluğu içerisinde, normal olarak yaşanan günlük hayatın onurunun müdafaa edilmesidir”⁷⁷.

Charles Rubin, insan onurunun, içerisinde ahlakî seçimler yapılabilecek bir hürriyet aralığını (*moment of freedom*) gerektirdiğini kabul etmekle beraber, söz konusu aralığın ancak bugün bildiğimiz anlamıyla insanoğlunun ürettiği *gerçek ilişkiler* (kurumlar, gelenekler, âdetler, alışkanlıklar) ve değer yargıları dolayımında ortaya çıkabileceğini savunur. Başka bir deyişle, *onur* kavramını insan doğasından ve değer yargısı içeren insanî ilişkilerinden yalıtarak, yalnızca şu veya bu yönde davranabiliyor olma özelliğine (otonomiye) indirgemek mümkün değildir⁷⁸.

Onur anlayışı bakımından transhümanistler ve biyomuhafazakârlar arasındaki farklılığın, ciddi pratik sonuçları vardır. Transhümanizm, pozitif hukuktaki insan onuru kavramının, doğalcı yaklaşım istikametinde yorumlanarak, insanı aşma yolunda ilerleyen teknolojinin önüne mutlak bir engel olarak dikilmesine karşıdır. Onlara göre, insanı geliştirmeye yönelik teknolojiler, muhtemel risklerine rağmen, faydalı sonuçlar doğuracağı için desteklenmelidir⁷⁹ (başka bir deyişle, söz konusu teknolojiler bakımından ihtiyat ilkesi terk edilmelidir). Örneğin insan genomuna geliştirme amaçlı müdahalelerde bulu-

⁷⁵ “Biyomuhafazakarlık sadece sağ ideolojiye sahip dini yönden muhafazakarları değil, sol ideolojinin çevreci, anti-globalist hareketleri gibi farklı geleneklerden insanları da bir araya getirmiştir. Leon Kass, Francis Fukuyama, George Annas, Michael Sandel, Wesley J. Smith ve Jeremy Rifkin gibi isimler çalışmalarıyla dikkat çeken biyomuhafazakarlardır” Bardakçı, s. 41.

⁷⁶ Fukuyama, Francis: Our Posthuman Future: Consequences of the Biotechnology Revolution, Farrar, Straus and Giroux, New York, 2002, s. 130.

⁷⁷ Kass, Leon: Life, Liberty and the Defense of Dignity: The Challenge for Bioethics, Encounter Books, California, 2002, s. 17-18.

⁷⁸ Rubin, s. 168-169.

⁷⁹ Jotterand, s. 49.

nulabilmeli ve ebeveynlere geniş bir üreme özgürlüğü tanınarak yeni nesilleri tasarlama imkânı verilmelidir⁸⁰.

Biyomuhafazakârlar, insanı geliştirmeye yönelik teknolojilerin ve bu teknolojileri hararetle benimseyen transhümanizm akımının, insan onuru üzerinde son derece negatif etkileri olacağını iddia eder⁸¹. Biyomuhafazakâr tez, aşağıda ayrıca örneklendirilmek üzere, şöyle özetlenebilir: İnsan hakları hukukunun temeli olan insan onuru kavramı, bütün insanların ortak bir doğaya sahip bulunmasını / insan doğasının mevcudiyetini gerektirir. İnsan doğasını değiştirmeye yönelik transhümanist pratiklerin tamamı (ve bilhassa insan genomuna müdahale edilmesi), insan haklarına radikal bir aykırılık teşkil eder ve yasaklanmalıdır⁸².

Biyomuhafazakârlığın en önemli temsilcileri arasında sayılan⁸³ ve transhümanizmi *dünyanın en tehlikeli fikri* olarak gören Francis Fukuyama'ya göre mevcut siyasî-hukukî düzen, insanoğlunun etrafına kırmızı bir çizgi çekerek onu *mukaddes* ilan etmiştir. Siyasî liberalizmin kalbinde yer alan fikir, aynı özü paylaştığı kabul edilen bütün insanların, fitrî / içsel bir değer taşımasıdır. Şu hâlde, esas gayesi insan doğasını değiştirmek olan transhümanizm; siyasî, hukukî ve toplumsal düzeni yıkma potansiyeli taşıyan tehlikeli bir akımdır⁸⁴. Fukuyama, transhümanistlere şöyle bir soru yönelterek hukukun müşterek zemininin nasıl kaybolacağına işaret eder: “Eğer kendimizi üstün bir şeye dönüştürmeye başlarsak, bu geliştirilmiş varlıklar hangi hakları talep edecekler ve geride bırakılanlara [geliştiril(e)memişlere] nazaran hangi haklara sahip olacaklardır?”⁸⁵.

Alman filozof Jürgen Habermas, transhümanist talepler ve pratikler konusunda Fukuyama'ya benzer kaygılar içerisindedir. İnsanı geliştirmeye yönelik teknolojilerin denetim altına alınması gerektiğini savunan düşünür, varoluşumuzun genetik temellerinin bertaraf edilmesinin, kendimizi ahlakî-hukukî özneler olarak kavrayışımız / özsaygımız bakımından sarsıcı etkiler doğuracağı kanaatindedir. Tabii süreçler yerine, bilinçli müdahaleler / genetik mühendislik neticesinde varlık sahnesine çıkan bireyler, *özgür ve özerk* olduklarına

⁸⁰ Bostrom, Genetic, s. 497-500.

⁸¹ Doyle, John D.: What Does it Mean to be Human? Life, Death, Personhood and the Transhumanist Movement, Springer, Cham (Switzerland), 2018, s. 139.

⁸² Fenton, Elizabeth: “Genetic Enhancement: A Threat to Human Rights?”, Bioethics, Volume 22, Number 1 (2008), s. 3; Jotterand, s. 49; Ranisch, Robert: “Morality”, Beyond Humanism: Trans- and Posthumanism - 1, (Edited by Robert Ranisch and Stefan Lorenz Sorgner), Peter Lang Edition, Frankfurt am Main, 2014, s. 152.

⁸³ Bourgois, Pierre: “Une critique politique du transhumanisme : le bioconservatisme de Francis Fukuyama”, Raisons Politiques, Volume: 74, Numéro: 2 (2019), s. 119.

⁸⁴ Fukuyama, Francis: “Transhumanism”, Foreign Policy, Number 144 (September - October 2004), s. 42-43.

⁸⁵ Fukuyama, s. 42.

-isteseler de- inanamayacaktır. Yapay yollarla vücuda gelen bireylerin, hür irade varsayımına dayanan bir toplumsal düzende, kendisini ahlakî-hukukî bir özne olarak görebilmesi çok zordur⁸⁶. Daha kısa bir ifadeyle, Habermas'a göre insan doğasını değiştirmeye yönelik teknolojiler, liberal demokrasilerin ana sütunlarını / temel kabullerini yıkma tehlikesi arz etmektedir⁸⁷.

Biyomuhafazakâr isimlerden George J. Annas, insanı geliştirmeye yönelik birtakım bilimsel faaliyet ve teknolojilerin, ilk bakışta kitle imha silahlarına yahut soykırıma kıyasla daha tehlikesiz görünse de, belli koşullar altında, insanlığa karşı suçlar kapsamına girebileceği kanaatindedir. Zira bu faaliyet ve teknolojiler, bizatihi insan olmanın anlamını değiştirme potansiyeline sahiptir. İnsan doğası bir kez değişince, kimin daha üstün varlık olduğunu piyasa belirleyecek, insan onuru kavramı ve ona dayalı insan haklarının tamamı tehlike altına girecektir⁸⁸.

Hukuk uygulaması, biyomuhafazakârların endişe ettiği transhümanist bir istikamete yönelmiş durumdadır. UNESCO Uluslararası Biyoetik Komitesi (IBC), *İnsan Genomu ve İnsan Hakları Üzerine Düşüncelerinin Güncellenmesi Hakkında Rapor*'unda, açıkça ifade etmese dahi, insan genomuna müdahaleye getirilen kategorik yasağın *koşullar değiştiği takdirde kaldırılabileceğine* dair sinyaller vermiştir⁸⁹. Amerika Birleşik Devletleri, insan embriyosu üzerinde bilimsel amaçlarla genetik modifikasyonlar yapılmasını yasaklama yoluna gitmemiştir⁹⁰. Çin'de insan genomuna müdahaleyi yasaklayan bir bakanlık genelgesi çıkarılmış, ancak bu faaliyet karşılığında herhangi bir yaptırım öngörülmemiştir. Bunun neticesinde, CRISPR yöntemiyle⁹¹ genetiği değiştirilmiş ilk bebekler, Kasım 2018'de dünyaya gelmiştir. Uluslararası kamuoyunun tepkisi üzerine, yöntemi uygulayan He Jiankui isimli bilim adamına -muhtemelen mevzuattaki başka bir suç kapsamına sokularak- sadece üç yıl hapis cezası verilebilmiştir⁹². Avrupa Konseyi Biyotıp ve İnsan Hakları Sözleşmesini

⁸⁶ Habermas, Jürgen: *The Future of Human Nature*, Polity Press, Cambridge, 2003, s. 22.

⁸⁷ Weiss, s. 325.

⁸⁸ Annas, George J.: *American Bioethics: Crossing Human Rights and Health Law Boundaries*, Oxford University Press, New York, 2005, s. 37.

⁸⁹ UNESCO: *Report of the IBC on Updating Its Reflection on the Human Genome and Human Rights*, Paris, 2 October 2015, s. 28 (Erişim: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000233258>, 21.01.2021). Raporun bu yönde imalar içerdiğine dair bkz. Van Beers, Britta C.: "Rewriting the Human Genome, Rewriting Human Rights Law? Human Rights, Human Dignity, and Human Germline Modification in the CRISPR Era", *Journal of Law and the Biosciences*, Isaa006, (Published on 9 June 2020), s. 14.

⁹⁰ Van Beers, s. 9.

⁹¹ Açılımı Clustered Regularly Interspaced Palindromic Repeats olan bu yöntem, DNA üzerinde tabiri caizse kes-kopyala-yapıştır yapılmasına imkân veren bir yöntemdir. Bu yöntemle DNA'nın istenilen herhangi bir kısmı modifiye edilebilmektedir. Van Beers, s. 2.

⁹² Van Beers, s. 7-8. Transhümanist pratiklerin liberal-demokratik devletlerden önce Çin'de yaygınlık kazanması kuvvetle muhtemeldir. Örneğin Çin, 1995 yılında taslak olarak hazırlanan fakat uluslararası kamuoyunun tepkileri sebebiyle yürürlüğe -henüz- sokulmayan bir yasa, ciddi genetik bozuklukların ve

fazla sınırlayıcı gördüğü için imzalamayan⁹³ Birleşik Krallık ise, 2015 yılında yaptığı bir düzenleme ile⁹⁴, ikiden fazla bireyin genetik materyalini taşıyacak çocukların doğmasına imkân veren HNGT yönteminin⁹⁵ klinik amaçlarla kullanımına izin vermiştir. Birleşik Krallık tarafından atılan bu adım, insan genomuna müdahale konusundaki mevcut küresel politikaya (insan genomuna müdahaleyi yasaklayan uluslararası insan hakları belgelerine) açık bir karşı duruş olarak nitelenmektedir⁹⁶. HGNT yöntemiyle *tasarlanmış* ilk bebeğin ise, Ocak 2017’de, Avrupa Konseyi Biyotıp ve İnsan Hakları Sözleşmesini imzaladığı hâlde yürürlüğe koymayan Ukrayna’da dünyaya gelmesi dikkat çekicidir⁹⁷. Yunanistan da tıpkı Birleşik Krallık gibi HGNT yöntemine 2016 yılında yeşil ışık yakmış ve Nisan 2019’da bu yöntemle tasarlanan ilk bebek doğmuştur⁹⁸. Dünya üzerinde birçok bilimsel, tıbbî ve meslekî organizasyon, insan genomuna yapılacak müdahalelere mutlak bir yasak getirilmemesi gerektiğini savunan manifestolar ve açık mektuplar ilan etmektedir⁹⁹. Bütün bu gelişmeler, insan genomuna müdahale konusunda *katégorik yasak* pozisyonundan, *izin ve düzenleme* aşamasına geçilmeye başlandığını göstermektedir¹⁰⁰.

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’nin, güncel koşullara göre / dinamik bir yoruma tabi tutulabileceğini uzun zamandır kabul etmektedir¹⁰¹. Transhümanist talepler ve pratikler konusunda benzer bir yaklaşımın geliştirilmesi ve insan onurunun yeniden yorumlanması ise sa-

akıl hastalıklarının tespit edilerek hamileliğin önlenmesi / sonlandırılması zorunluluğunu içeriyordu. Stock, Gregory: “The Battle for the Future”, The Transhumanist Reader, (Edited by Max More and Natasha-Vita More), Wiley-Blackwell, Chichester, 2013, s. 306.

⁹³ Van Beers, s. 12.

⁹⁴ İlgili düzenleme için bkz. The Human Fertilisation and Embryology (Mitochondrial Donation) Regulations 2015 (Erişim: <https://www.legislation.gov.uk/ukdsi/2015/9780111125816/contents>, 21.01.2021).

⁹⁵ Açılımı Human Nuclear Genome Transfer olan HNGT yönteminde annenin yumurta hücresinden ayrılan çekirdek, başka bir dişiden alınıp çekirdeği çıkarılmış bir yumurta hücresine yerleştirilir. Annenin çekirdeği ve başka bir dişinin çekirdeksiz yumurta hücresinden oluşan bu yeni yumurta hücresi, babanın spermyle döllenir. Teknik olarak üç ebeveynli bir çocuk ortaya çıkaran bu yöntem, annenin mitokondriyel DNA’sından kaynaklı genetik bozuklukların önüne geçme amacıyla geliştirilmiştir. Van Beers, s. 5-6.

⁹⁶ Varvaştian, Samvel: “UK’s Legalisation of Mitochondrial Donation in IVF Treatment: A Challenge to the International Community or a Promotion of Life-saving Medical Innovation to Be Followed by Others?”, European Journal of Health Law, Volume 22, Issue 5 (December 2015), s. 424.

⁹⁷ Van Beers, s. 6 ve 12.

⁹⁸ Van Beers, s. 15.

⁹⁹ Örnekler için bkz. Van Beers, s. 18-19. Söz konusu örnekler arasında, Birleşik Krallık merkezli bir biyoetik kuruluğu olan Nuffield Council’in raporu dikkat çekicidir. Raporda faydasız bir kavram olarak nitelenen insan onuru yerine ısrarla birey / şahıs onuru ifadesi kullanılmakta, tedavi - geliştirme ayrımlarının terk edilmesi önerilmekte ve genetik müdahaleler sonucunda insanın kendini aşmasının (transhümanizmin) mutlaka kötü bir şey olmadığı savunulmaktadır. Rapor metni için bkz. Nuffield Council on Bioethics: Genome Editing and Human Reproduction, London, July 2018, (Erişim: <https://www.nuffieldbioethics.org/assets/pdfs/Genome-editing-and-human-reproduction-report.pdf>, 21.01.2021).

¹⁰⁰ Van Beers, s. 18.

¹⁰¹ *Tyrer v. United Kingdom*, Application No. 5856/72, 25.04.1978, §31.

dece bir *an meselesi* olabilir¹⁰². Nitekim AİHM, kistik fibrozis hastalığı taşıyıcısı olan ebeveyn adaylarının, preimplantasyon genetik tanı (PGT) yöntemiyle çocuk sahibi olacakları embriyoyu seçebilmeleri konusunda, *hastalıktan etkilenmemiş bir çocuk sahibi olma* hakkından söz ederek önemli bir eşiği aşmış durumdadır¹⁰³. AİHM başka bir kararında, ahlâkî mülâhazalara yahut toplumsal kabul edilebilirliğe dayalı endişelerin, herhangi bir yapay üreme tekniğine getirilecek toptan ve kesin bir yasak için yeterli sebep teşkil edemeyeceği neticesine varmak suretiyle¹⁰⁴ bireysel tercihleri genel ahlâkî - toplumsal kabullere üstün tutmuş ve rölativist bir tutum benimsemiştir. *European Centre for Law and Justice (ECLJ)* direktörü Grégor Puppinc, söz konusu kararlardan hareketle; ahlâkî şüpheciliğin (*scepticisme moral*) etkisi altındaki AİHM'in, biyoteknolojiye erişimi bir hak olarak görmeye başladığını ve insan haklarının (*droits de l'homme*) yerini artık birey haklarına (*droits des individus*) bırakmakta olduğunu belirtmektedir¹⁰⁵.

Görüldüğü üzere; modern hukuk devletine -tabiri caizse- *ruh* üfleyen insan hakları diskuru, hümanist temellerinden radikal bir tarzda kopmaktadır¹⁰⁶. Öyle ki, bazı hukukçular, dekolonyalist ve postkolonyalist tezlerden de ilham alarak, insan haklarının artık *insan* ile irtibatını kesme zamanının geldiğini savunmaktadır¹⁰⁷.

B. Özgürlük Açısından

Modern hukuk devletine mevcut maddî içeriğini kazandıran en temel amaçlar arasında yer alan¹⁰⁸ özgürlük, yüzeysel bir anlatımla; *cebiri, baskı, sınırlama yahut kısıtlama olmaksızın serbestçe karar verme, seçme, eyleme veya eylememe* hâli şeklinde tarif edilebilir¹⁰⁹. Transhümanizm, bünyesinde

¹⁰² Van Beers, s. 35.

¹⁰³ *Costa and Pavan v. Italy*, Application No. 54270/10, 28.08.2012, §65.

¹⁰⁴ *S. H. and Others v. Austria*, Application No. 57813/00, 03.11.2011, §54.

¹⁰⁵ Thomasset, Flore: “Transhumanisme : Les droits de l’homme accompagnent l’homme nouveau”, Entretien avec Grégor Puppinc, La Croix, 31.10.2014, (Erişim: <https://www.la-croix.com/Ethique/Medecine/Transhumanisme-Les-droits-de-l-homme-accompagnent-l-homme-nouveau-2014-10-31-1229917>, 15.09.2020). “Nitekim yakın geçmişte biyoetikte insan onurundan farklı ve geniş bir kavram olarak diğer canlılara tanınması şeklinde ‘yaratıkların onuru’ gibi bir kavramsal tartışma sonrasında İsviçre, 1992 yılındaki anayasal değişiklik ile yaratıkların onuru kavramını anayasal zemine oturtmuştur” Yıldırım, s. 55.

¹⁰⁶ Van Beers, s. 29.

¹⁰⁷ Ahmed, A. Kayum: “Delinking the ‘Human’ from Human Rights: Artificial Intelligence, Transhumanism and the Future of Human Rights”, Conference: The Social Practice of Human Rights, 1-4 October 2019, University of Dayton.

¹⁰⁸ Akyılmaz / Sezginer / Kaya, s. 86-87.

¹⁰⁹ Muhtelif özgürlük tanımları ve kavramın kesin bir tarifini yapmanın güçlüğü hakkında bkz. Kapani, Münci: Kamu Hürriyetleri, Yetkin Hukuk Yayınları, Ankara, 2013, s. 3-7.

modern hukuk devleti idealini külliyen dönüştürme potansiyeli barındıran birçok talebini, aynı idealin bugüne dek titizlikle korumaya çalıştığı özgürlük fikrine dayandırır. Ouroboros'un kendi kuyruğunu yemesini andıran bu durum, dikkat çekici tartışmaları da beraberinde getirmektedir.

Transhümanizmin esas gayesi, insan türünün biyolojik sınırlarının aşılmasıdır. Bunun için insan vücuduna (beynine, hormonlarına, hücrelerine, genetik materyaline vs.), muhtelif teknolojik yöntemlerle müdahale edilmesi gerekir. Transhümanistler; söz konusu yöntemlerin geliştirilmesini (araştırma, deney ve gözlem faaliyetini) *inovasyon özgürlüğü*¹¹⁰, bireylerin bu yöntemleri kendilerine uygulamasını *morfolojik özgürlük*, gelecek nesillerin bu yöntemlerle tasarlanmasını ise *üreme özgürlüğü* adı altında savunur.

Transhümanistler, John Locke'un şahsî faillik / kişisel irade (*personal agency*) konusundaki liberal kavrayışını, Robert Nozick gibi liberteryen düşünürlerin tasavvur ettiğinin ötesine taşır¹¹¹. Nozick, başkalarının özgürlüğü sınırlanmadığı sürece istediğimiz her şeyi *yapabileceğimizi* savunur. Transhümanistler ise daha ileri giderek, istediğimiz her şey *olabileceğimizi* iddia eder¹¹².

Locke'un (ve diğer liberal / liberteryen filozofların) savlarının transhümanistlerce *yapmaktan (to do), olmak (to be)* düzeyine (ontolojik seviyeye) transfer edilmesi, aslında bizzat bu savların temelini sarsma potansiyeline sahiptir. Şöyle ki: Locke'un kişiliğe / şahsiyete bakışı, *homo sapiens* türünün bütün mensuplarının, *tabiat itibarıyla kabaca eşit* olmasına dayanır. (Liberal / liberteryen görüşün metafizik temelinde -sosyal sözleşme öncesi doğa durumu tasarımı- yer alan bu eşitlik, herkesin tıpa tıp aynı kabiliyetlerle donatılmış olması değil, herkesin eşit derecede savunmasız ve birbirine -öyle ya da böyle- muhtaç durumda bulunması anlamındadır). İnsan doğası radikal bir şekilde değişir ve mevzubahis *kabaca eşitlik* hâli bozulursa, Locke'un ve diğer liberal / liberteryen filozofların özgürlük konusundaki argümanlarının kullanılması, tutarlılığını yitirecektir¹¹³.

¹¹⁰ Transhümanistler, deney yapma ve inovasyon özgürlüğünü korumayı *temel sorumluluk* olarak görmektedir. More, Proactionary, s. 259.

¹¹¹ Fuller, Steve: "Morphological Freedom and the Question of Responsibility and Representation in Transhumanism", Confero: Essays on Education Philosophy and Politics, Volume 4, Issue 2 (December 2016), s. 33-34.

¹¹² Fuller, s. 34. Liberal / liberteryen düşüncenin hukuk uygulamasına daha fazla hâkim olduğu ABD'de dahi, söz konusu özgürlüklerin an itibarıyla sınırsız addedilmediğini hatırlatmak gerekir. Örneğin ABD Yüksek Mahkemesi, *Roe v. Wade* kararında, kişinin vücuduna arzu ettiği her şeyi yapmak gibi sınırsız bir hakkı olmadığını vurgulamıştır. Üreme özgürlüğü konusunda ise Yüksek Mahkemenin insan klonlama yahut diğer eşeysiz / aseksüel üreme noktasına kadar -şimdilik- esnemeyeceği öngörülmektedir. Shapiro, Michael H.: "Does Technological Enhancement of Human Traits Threaten Human Equality and Democracy", San Diego Law Review, Volume 39, Number 3 (August-September 2002), s. 833-838.

¹¹³ Fuller, s. 34-36; Szabados, s. 71. Ellen M. McGee'ye göre devletin farklı hayat görüşleri arasında bir

Transhümanist pratiklere karşı çıkan yazarlar; insan özgürlüğünün, bizzat insan doğasını oluşturan belirsiz / tesadüfi faktörlerden kaynaklandığı kanaatinde. Tabiat yerine ebeveynleri tarafından, *piyasa* eğilimleri doğrultusunda tasarlanan çocuklar; istek, arzu, tercih ve kararlarının kendilerine ait olduğunu hissedemeyecektir. Herkesin başkaları tarafından yazılan bir senaryoyu oynadığı böyle bir vasatta, bireylerin özerk ve özgür olmalarından söz edilemez¹¹⁴. Habermas mezkûr kaygıyı şöyle dillendirir: “Geliştirme amaçlı öjenik müdahaleler; ilgili kişiyi, üçüncü kişilerin istenmemiş ve / fakat geri çevrilemez plânlarına hapsediği ölçüde ahlakî özgürlüğü azaltır ve kişinin kendisini, içinden gelerek, öz yaşamının tam faili olarak algılamasını engeller”¹¹⁵. Buchanan ise, Habermas’ın bu görüşlerinin somut delillere dayanmayan sübjektif psikolojik tahminlerden ibaret olduğunu ve bireylerin genomunun seçilme biçimiyle ahlakî statüleri arasında ilgi bulunmadığını iddia etmektedir¹¹⁶.

Ahlakî geliştirme (*moral enhancement*), özgürlük tartışması doğurarak, transhümanizmi -tabiri caizse- kendi silahıyla vuran başka bir meseledir. Önceki başlıkta izah edildiği üzere transhümanistler, *posthuman*’ların pekâlâ daha onurlu olabileceğini kabul eder. Bu iddia, ahlakî geliştirme yöntemlerine dayanır. Günümüzde biyoteknoloji; gerek farmakolojik, gerekse farmakolojik olmayan araçlarla *homo sapiens*’teki anti-sosyal ve gayri ahlakî eğilimleri yok edecek düzeye neredeyse gelmiştir¹¹⁷. Ahlakî geliştirme taraftarlarına göre *homo sapiens*’in ahlakî psikolojisi, küçük ve kenetlenmiş topluluklarda yaşamak üzere evrimleştiği için miyoptur (kısa vadeli düşünür ve yalnızca kendi yakın çevresini korumaya odaklanır). Milyonluk şehirlerde yaşayan çağdaş insanın iklim değişikliği ve nükleer silahlanma gibi küresel-hayatî sorunlarını

tercih yapmaması ve belli bir ahlakî tutumu dayatmaması anlamındaki liberal tarafsızlık ilkesi, insanı geliştirmeye yönelik transhümanist pratiklerin regülasyonu konusunda yetersiz (ve geçersiz) kalır. McGee, Ellen M.: “Toward Regulating Human Enhancement Technologies”, *AJOB Neuroscience*, Volume 1, Number 2 (April-June 2010), s. 49-50.

¹¹⁴ Lilley, s. 23; Bailey, Ronald: “For Enhancing People”, *The Transhumanist Reader*, (Edited by Max More and Natasha-Vita More), Wiley-Blackwell, Chichester, 2013, s. 335-336.

¹¹⁵ Habermas, s. 63. Benzer bir öngörü için bkz. Junker-Kenny, Maureen: “Genetic Enhancement as Care or as Domination? The Ethics of Asymmetrical Relationships in the Upbringing of Children”, *Journal of Philosophy of Education*, Volume 39, Issue 1 (February 2005), s. 12. UNESCO Uluslararası Biyoetik Komitesi’ne göre insan genomu, kendi başına özgürlüğün temel dayanaklarından biri olup, boş zamanlarda, öylesine manipüle edilebilecek bir malzeme değildir. UNESCO: Report of the IBC on Updating Its Reflection on the Human Genome and Human Rights, Paris, 2 October 2015, s. 4, (Erişim: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000233258>, 21.01.2021). Roma Katolik Kilisesi de, genetik müdahaleler konusunda Habermas’a benzer endişeler taşımaktadır: “(...) *Bu tür modifikasyonlar her hâlükârda, kendi vücut yapısını ve özelliklerini ciddi ve geri döndürülemez bir şekilde belirleyen kararların alınmasında hiç dahil olmayan müstakbel şahısların özgürlüğünü ihlal edecektir*” International Theological Commission, §91.

¹¹⁶ Buchanan, Allen: “Enhancement and the Ethics of Development”, *Kennedy Institute of Ethics Journal*, Volume 18, Number 1 (March 2008), s. 21-22.

¹¹⁷ Ahlakî geliştirme örnekleri için bkz. Savulescu, Julian / Persson, Ingmar: “Moral Enhancement, Freedom, and the God Machine”, *The Monist*, Volume 95, Issue 3, (July 2012), s. 400-405.

çözmesi mümkün olmayan bu ahlakî psikoloji, biyoteknoloji-nörobilim yardımıyla değiştirilmelidir¹¹⁸. O kadar ki bu değişiklik, *yanlış yapma özgürlüğünün ortadan kalkması* pahasına gerçekleştirilmelidir¹¹⁹.

Filozof John Harris, transhümanist olmakla birlikte, ahlakî geliştirme fikrine temelden muhalefet eder. Harris'e göre *iyi olanı bilmek* ile *iyi olanı yapmak* arasındaki boşlukta, *yanlış / kötüyü yapma* özgürlüğü yer alır. Bu özgürlüğün bertaraf edildiği, *herkesin zaten iyi davrandığı* bir durumda ahlakilikten söz edilemeyecektir. Başka bir deyişle, yapmak zorunda olunan şeyi yapmakta herhangi bir fazilet yoktur¹²⁰. *US National Science Foundation (NSF)* tarafından desteklenen ve insan geliştirme etiğini konu edinen bir çalışmada, bilişsel geliştirme (*cognitive enhancement*) tekniklerinin, insanların özgür iradesini ve otonomisini ortadan kaldırma riski taşıdığına dikkat çekilmektedir¹²¹. Avrupa Parlamentosu tarafından insanı geliştirme konusunda hazırlatılan 2009 tarihli başka bir çalışma da, aynı tehlikeye işaret etmektedir¹²².

Transhümanist söyleme aşırı özgürlükçü (liberal / liberteryen) bir dil hâkimdir. Fakat yukarıda görüldüğü gibi, transhümanizmin özgürlük etiketiyle ortaya koyduğu bütün savlar, yine özgürlüğe ilişkin kaygılarla türetilen başka savlarla çürütülebilecek durumdadır¹²³. Bazı transhümanist yazarlar, işaret ettiğimiz çelişkiyi görmektedir. Örneğin Patrick D. Hopkins, insanı geliştirmeye yönelik pratikler savunulurken yalnızca *başkalarına zarar vermediğimiz sürece her şeyi yapabilir / her şey olabiliriz* argümanının (özgürlük / otonomi argümanının) kullanılmasını anlamsız ve içi boş bulmaktadır¹²⁴. James Hughes ise aşağıdaki ifadeleriyle, diğer transhümanistleri -deyim yerindeyse- *samimi olmaya* çağırır gibidir:

“Benliğin / kendiliğin bir yanlısıma olduğu fikrine sahip benim gibi transhümanistler (de) mevcut. Aşırı uzun ömürlülük ve bilişsel geliştirmenin; liberal demokratik toplumu, kişisel kimlik (*personal identity*) varsayımını terk etmiş, özgürlük ve bireyciliğin önemsizleştiği (yeni) ahlakî, hukukî ve siyasî çerçeveler benimsemeye iteceğini, ancak bu çerçevelerin dış çizgilerinin neler olabileceği hakkında (şimdiden) bir şey söyleyemeyeceğimi belirtmişim. Gerçekten de, vatandaş adı verilen ve (bugün) işe yarayan özerk

¹¹⁸ Savulescu / Persson, s. 400.

¹¹⁹ Savulescu / Persson, s. 416.

¹²⁰ Harris, John: “Moral Enhancement and Freedom”, *Bioethics*, Volume 25, Number 2 (2011), s. 103-104.

¹²¹ Allhoff, Fritz / Lin, Patrick / Moor, James / Weckert, John: “Ethics of Human Enhancement: 25 Questions & Answers”, *Studies in Ethics, Law, and Technology*, Volume 4, Issue 1 (2010), Article 4, s. 14.

¹²² European Parliament Science and Technology Options Assessment (STOA): *Human Enhancement*, (Study), Brussels, 2009, s. 135. “(...) bu teknolojiler bizi kendisine bağımlı hale getirdikçe, bu teknolojilerden mahrum kaldığımızda acizleşerek, özerk bir birey olma kapasitemizi de yitireceğimizi öngörebiliriz” Bardakçı, s. 110.

¹²³ Benzer bir tespit için bkz. European Parliament STOA, s. 73.

¹²⁴ Hopkins, Patrick D.: “Is Enhancement Worthy of Being a Right?”, *The Transhumanist Reader*, (Edited by Max More and Natasha-Vita More), Wiley-Blackwell, Chichester, 2013, s. 348-350. 345-354.

birey kurgusu olmaksızın ‘özgürlük, eşitlik ve kardeşlik’in ne anlama geleceğini (yahut bir anlamı olup olmayacağını) sezinlemek zor”¹²⁵.

Ana akım transhümanizm, morfolojik özgürlük ve üreme özgürlüğü hususunda, dileyen bireylerin *gelişme* özgürlüğünü de -en azından hukukî plânda- kabul ederek otoriter ve totaliter eğilimlerle arasına mesafe koyar. Bununla birlikte transhümanist / biyoliberal literatürde sıklıkla gözlemlenen mükemmeliyetçilik; gelişmeyi, hukukî olmasa da ahlakî bir zorunluluğa dönüştürme eğilimindedir¹²⁶. Örneğin insan geliştirme teknolojileri lehindeki görüşleriyle tanınan Savulescu, ebeveyn adaylarının genetik açıdan en iyi yavruyu seçmesinin *ahlakî bir ödev* olduğu kanısındadır¹²⁷. Tam bu noktada Robert Ranisch, transhümanizmin içine düştüğü çelişkiyi şöyle ortaya koyar: “Transhümanistler büyük bir güçlkle yüzleşmek zorundadır: teorik düzeyde özgürlüğe sadakatlerinin, *posthuman* olma ödeviyle nasıl telif edilebileceğini makul kılmak; pratik düzeyde (ise) projelerinin, ‘arka kapıdan’ bir zorunlu öjeni getirmeyeceğinden emin olmak”¹²⁸. Susan B. Levin’in aynı husustaki tespitleri de aktarmaya değerdir:

“Transhümanistlerin (...) amacı, öjenik geçmişle doğrudan bağlantı ithamını çürütmek olduğunda, özerklik (özgürlük), pek tabii vitrinde ve ortadadır. Ne var ki iş, mantıklı düşünen birinin neden onların ‘*posthuman*’ idealini ikna edici bulması gerektiğine gelince, ortadan kaybolur. Bu kez transhümanistler, biyo-geliştirmenin güçlü albenisini ve hatta biyo-geliştirme yönündeki ahlakî zorunluluğu desteklemek üzere, özerkliğe (özgürlüğe) sırf kendisi için değer atfedilemeyeceği yönündeki faydacı ahlâk argümanlarına yaslanır”¹²⁹.

Doğa bilimlerindeki güncel gelişmeler, mevcut hukukî-siyasî düzenin temelinde yer alan *hür irade* varsayımının aslında bir kurgudan ibaret olduğunu göstermektedir. Beyin tarama yöntemleri vasıtasıyla insanların arzu ve kararları, henüz kendileri fark etmeden öngörülebilmeğe, *homo sapiens*’in

¹²⁵ Hughes, James: “Transhumanism and Personal Identity”, The Transhumanist Reader, (Edited by Max More and Natasha-Vita More), Wiley-Blackwell, Chichester, 2013, s. 231. (Parantez içi ifadeler ve vurgular bana aittir).

¹²⁶ Ranisch, s. 158-160. Avrupa Parlamentosu tarafından hazırlanan ve daha önce atf yapılan çalışmada da transhümanistler, mükemmeliyetçi görüşleri açısından *illiberal* olarak nitelenmektedir. European Parliament STOA, s. 113.

¹²⁷ Savulescu, Julian: “Procreative Beneficence: Why We Should Select the Best Children”, Bioethics, Volume 15, Number 5/6 (2001), s. 415.

¹²⁸ Ranisch, s. 160.

¹²⁹ Levin, Susan B.: “Playing to Lose: Transhumanism, Autonomy, and Liberal Democracy”, OUPblog (Oxford University Press’s Academic Insights for the Thinking World), 09.01.2021, (Erişim: <https://blog.oup.com/2021/01/playing-to-lose-transhumanism-autonomy-and-liberal-democracy-long-read/>, 03.02.2021). (Vurgular ve parantezler bana aittir). Yazarın *Posthuman Bliss? The Failed Promise of Transhumanism* isimli kitabı, henüz basım aşamasında olup, okuduğunuz makale tamamlandıktan kısa bir süre sonra (Mart 2021’de) yayımlanacaktır. Kitabın transhümanizme dikkate değer ve bütüncül eleştiriler getireceği izlenimini edindiğim için konuyla ilgilenenlerin dikkatine sunmak isterim.

de, tıpkı diğer canlılar gibi biyolojik-nörokimyasal süreçlere *esir* olduğu ve rahatlıkla manipüle edilebileceği, laboratuvar ortamında kanıtlanmaktadır¹³⁰. Descartes'ın düşünen öznesinin, yani modern-özgür bireyin ölümüne işaret eden bu durum, aynı zamanda transhümanizmin *insanı geliştirme* önerisini *mümkün* kılan şeydir. Transhümanistlerin özgürlük konusunda yukarıda özetlenen çelişkili pozisyonu, kanaatimce, aslında hâlâ sosyal bilimlere ve siyasî söyleme hâkim bulunan modern-liberal-hümanist paradigma karşısında tepki çekmeyecek, *politik doğrucu* bir dil kullanma kaygısının sonucudur¹³¹. Başka bir ifadeyle, eğer bugün transhümanizmi mümkün kılan teknolojik gelişmeler liberal-demokratik ülkelerde değil, otoriter-totaliter bir ülkede ortaya çıksaydı, muhtemelen transhümanistler, geleceğe ilişkin tasarımlarını ifade ederken, bu kez *morfolojik özgürlük* yahut *üreme özgürlüğü* gibi kalkan-kavramlar türetme ihtiyacı duymayacaktı.

C. Eşitlik Açısından

Eşitlik, modern hukuk devletinin maddî unsurlarından biridir¹³². Tabiatla mutlak eşitlik yoktur. Buna rağmen mevcut siyasî-hukukî düzen, bütün insanların -en azından- eşit değerde olduğunu varsayar. Transhümanist pratiklerin yaygınlaşacağı gelecek zamanda, büyük siyasî mücadeleler sonucunda benimsenen eşitlik idealinin akıbeti ne olacaktır?

Gattaca (1997) filmi andıran kötü senaryo şöyle özetlenebilir: Dünyada bir milyar civarı insan, günde bir dolardan az kazanmaktadır. Yeryüzündeki insanların yarısının toplam kazancı, en zengin altmış iki milyarderin kazancına ancak denk gelebilmektedir. Zenginlerle fakirler arasındaki ekonomik uçurum, transhümanist pratikler neticesinde *biyolojik uçuruma* dönüşecek olursa, feodaliteye rahmet okutacak bir eşitsizliğin doğması ve diğer insanlar üzerinde mutlak tahakküm kurma imkânına sahip bir *süper-insan* sınıfının ortaya çıkması işten bile değildir¹³³. Habermas'a göre bu senaryoda insanlığın müşterek zemini kaybolacak ve herkesi bir arada tutan siyasî çerçeve

¹³⁰ Dikkat çekici örnekler için bkz. Harari, Yuval Noah: *Homo Deus: Yarının Kısa Bir Tarihi*, (Çeviren: Poyzan Nur Taneli), Kolektif Kitap, İstanbul, Nisan 2020 (21. Baskı), s. 293-302.

¹³¹ Harari, bazı popüler bilim adamları hakkında benzer bir tespit yapmaktadır: "*Bilişsel uyumsuzluğun piri olan biz insanlar; laboratuvarlarda başka, mahkemelerde ya da parlamentolarda bambaşka şeylere inanıyoruz (...)* Richard Dawkins, Steven Pinker ve yeni bilimsel görüşün yeni kahramanları bile liberalizmden vazgeçmiyor. Yüzlerce sayıfayı benliği ve özgür iradeyi yapıbozumuna uğratmak uğruna harcadıktan sonra, sanki evrimsel biyoloji ve beyin araştırmaları alanlarındaki tüm akıl almaz gelişmelerin Locke, Rousseau ve Jefferson'ın etik ve siyasî düşüncelerinde hiçbir etkisi yokmuşçasına entelektüel taklalar atıp yeniden mucizevi bir şekilde 18. yüzyıla ayak basıyorlar. Ancak radikal bilimsel yaklaşımlar gündelik teknolojiye, sıradan davranışlara ve ekonomik yapılara dönüştüğünde, bu ikili oyunu sürdürmek gittikçe zorlaşacak". Harari, s. 317.

¹³² Akyılmaz / Sezginer / Kaya, s. 83-86.

¹³³ Harari, s. 360-361.

(polis) dağılacaktır¹³⁴. Fukuyama da benzer bir tablo çizerek, bugünkü eşitlik idealinin temelinde -ırk, renk, cinsiyet gibi talî farklılıkları görece önemsiz kılan- ortak insan doğasının yer aldığını ve transhümanizmin ilk kurbanının eşitlik olacağını iddia etmektedir¹³⁵. Maxwell J. Mehlman ise, genetik açıdan geliştirilen bireylerle geliş(e)meyenlerin zamanla iki ayrı türe dönüşeceğini ve zayıf kalan türün diğeri tarafından imha edilerek, *homo neanderthalensis*'in akıbetine uğrayabileceğini düşünmektedir¹³⁶.

İnsanı geliştirmeye yönelik teknolojileri savunan Buchanan, yukarıda tasvir edilen kötü senaryonun maksatlı olarak gündeme getirildiği ve gerçekleşmeyeceği kanaatindedir. Ona göre geliştirme, sıfır toplamlı bir oyun değildir. Söz konusu teknolojiler, verimliliği ve üretkenliği artırarak yaratacağı ağ etkisi (*network effect*) ile geniş ölçekte bu teknolojileri şahsen kullan(a) mayanların sosyal refah düzeyini de yükseltecektir¹³⁷. Ayrıca devletin sürece müdahil olarak bazı temel geliştirmeleri herkesin erişimine açması, ciddi toplumsal eşitsizlikleri önleyecektir¹³⁸.

John Harris, kötü senaryoyu öne çıkaran yazarların eşitlik kaygısına farklı bir açıdan eleştiri getirir: İnsanı geliştirmeye yönelik teknolojiler, bu teknolojileri kullanacak olanların nezdinde bir statü malı / konumsal mal (*positional good*) değildir. Yani insanlar bu teknolojileri *başkalarının önüne geçmek için değil; kendi sağlık, mutluluk ve refahlarını artırmak için* talep edecek ve başkalarının da -bir gün- aynı imkânlara sahip olmasında bir beis görmeyecektir. Nitekim motorlu araçlar, radyo, internet veya organ nakli gibi gelişmelerden başlangıçta toplumun ekonomik güce sahip küçük bir kısmı -bu teknolojileri kullanmanın riskini de üstlenerek- istifade etmiş, sonrasında gittikçe ucuzlayan bu ilerlemelerden herkes yararlanabilir hâle gelmiştir. Herkesin hayatının kurtarılamayacağı bir durumda *en azından bazılarının* hayatını kurtarmak nasıl yanlış değilse, herkesin geliştirilemeyeceği bir ortamda *en azından bazılarının* bu olanağı kullanması da eşitlik ve hakkaniyete aykırı düşmeyecektir¹³⁹. Geliştirme teknolojilerinin regülasyonu üzerine yaptığı bir çalışmada Roger Brownsword, Harris'in düşüncelerine hak vererek, salt eşitlik kaygısının, insanı geliştirme fikrinin tamamen reddedilmesi için yeterli bir sebep teşkil etmediği sonucuna varmaktadır¹⁴⁰.

¹³⁴ Aktaran: Lilley, s. 8.

¹³⁵ Fukuyama, s. 42.

¹³⁶ Mehlman, Maxwell J., "Extinction by Design", Oklahoma City University Law Review, Volume 38, Number 2 (Summer 2013), s. 247.

¹³⁷ Buchanan, s. 2-3.

¹³⁸ Buchanan, s. 12-13.

¹³⁹ Harris, John: Enhancing Evolution: The Ethical Case for Making Better People, Princeton University Press, New Jersey, 2007, s. 28-32.

¹⁴⁰ Brownsword, Roger: "Regulating Human Enhancement: Things Can Only Get Better?", Law, Innovation and Technology, Year 1, Issue 1 (2009), s. 136.

Kötü senaryonun her yönüyle ve mutlaka gerçekleşeceğini şimdiden iddia etmek elbette güçtür. Bununla birlikte, özellikle Harris'in karşı argümanlarının *gerçek olamayacak kadar iyi (too good to be true)* olduğu açıktır. Sanayi Devrimi'nden bugüne kadar ortaya çıkan teknolojik gelişmelerin zamanla alt sınıfların erişimine açılması, kurulu siyasî-ekonomik düzenin *sıradan insanlara* ihtiyacının *henüz* ortadan kalkmamış olmasının sonucu olarak okunabilir. Şimdiye dek savaşta tüfek tutabilecek yahut fabrikada alet kullanabilecek her elin kıymeti vardı¹⁴¹. Ulaşım, tıp ve iletişim gibi alanlarda doğan yeni teknik imkânların herkes tarafından kullanılabilmesi, dolaylı olarak üst sınıfların da çıkarına idi. Köleliğin kaldırılması, kadınların siyasî hayata dâhil edilmesi, temel eğitim ve sağlık hizmetlerinin devlet tarafından karşılanmaya başlaması gibi *güzel* gelişmelerin ardında böyle bir çıkar ilişkisinin de -bir ölçüde- yatıtığını unutmamak gerekir¹⁴². Üst sınıflarla alt sınıflar arasındaki bu ilişkinin gelecekte ortadan kalkması kuvvetle muhtemeldir. Zira artık gerek savaşlarda, gerekse ana ekonomik sektörlerde *homo sapiens*'e (insan gücüne) duyulan ihtiyaç -bir gün tamamen yok olmak üzere- azalma eğilimine girmiştir¹⁴³. Böyle bir vasatta insanı geliştirme teknolojilerinin zamanla alt sınıflara yayılacağını iddia etmek, geçmişte kölelik gibi hayli eşitsiz müesseseler icat edebilmiş türümüz için *fazla iyimser* görünmektedir.

Transhümanist pratiklere sıcak bakan bazı yazarlar, eşitlik konusundaki endişeleri çoğu zaman John Rawls'ın adalet anlayışı temelinde, fırsat eşitliği ve toplumsal içerme (*social inclusion*) gibi fikirlerle aşmaya çalışır¹⁴⁴. Liberal bir düşünür olarak Rawls, toplumun kontrol edemeyeceği, salt şans faktörlerine dayanan kayıpların telafi edilmesi konusunda isteksizdir¹⁴⁵. Doğuştan gelen / tevarüs edilmiş sosyal eşitsizliklerin, bireyin kendi potansiyelini maksimize etmesine engel teşkil etmeyeceği bir toplum tasavvur eden Rawls, birey bütün potansiyelini gerçekleştirse dahi sonuçların eşitsiz olabileceğini kabul eder¹⁴⁶. Neticede ortaya çıkan bu eşitsizliği ise, başlangıçtaki potansiyel dağılımının tamamen talih eseri / tesadüf olması (*natural lottery*) ve cehalet perdesi (*the*

¹⁴¹ Harari, s. 320.

¹⁴² "Evrensel hakların, evrensel zorunlu askerlikle aynı tarihsel bağlamda ilan edilmesi sizce de bir tesaadüf müdür? (...) Kadınlara oy verme hakkının tanınmasının ardında da benzer bir mantık yatıyordu. Endüstriyel savaşlarda kadınların hayati rolünün fark edilmesinden sonra, ülkeler barış dönemlerinde kadınlara siyasî haklar verme ihtiyacı duydu" Harari, s. 320-321.

¹⁴³ Harari, s. 319-341.

¹⁴⁴ Dingwall, Robert: "Shaping the Future of Humankind: Three Commentaries on the Ethics of Enhancement", Health Economics, Policy and Law, Volume 3, Issue 1 (January 2008), s. 102. Genetik zenginleştirme konusunda Rawls'ın argümanlarını kullanan bir örnek için bkz. Allhoff, Fritz: "Germ-Line Genetic Enhancement and Rawlsian Primary Goods", Kennedy Institute of Ethics Journal, Volume 15, Number 1 (March 2005), s. 39-56.

¹⁴⁵ Dingwall, s. 102.

¹⁴⁶ Dingwall, s. 102.

veil of ignorance) ile meşrulaştırır¹⁴⁷. Hâlbuki insanı geliştirmeye yönelik teknolojiler, Rawls'ın eşitsiz sonuçları meşrulaştırma gerekçesini (şans faktörü-nü) ortadan kaldırmaktadır¹⁴⁸. Dolayısıyla transhümanistlerin eşitlik bahsinde Rawls'a atıf yapmasının -tıpkı özgürlük bahsinde Locke'a atıf yapmalarında olduğu gibi- anlamı kalmamaktadır.

Daha önce belirtildiği üzere, ana akım transhümanizm, liberal / liberter-yen bir söylem benimsemektedir. Bu söylemde, eşitlik / sosyal adalet merkezli talepler, üst-insana ulaşma yolunda insanlığı istikametinden saptıracak ütopyik ve kurmaca projeler olarak görülür¹⁴⁹. Ekonomik hayatın ve servet / varlık dağılımının ana mekanizması ise, Hayekçi anlamıyla serbest piyasadır¹⁵⁰. Bununla birlikte *kötü senaryoyu* kuvvetle muhtemel bulan James Hughes gibi bazı transhümanistler, eşitlik kaygısıyla, görece daha sosyal demokrat / sosyalist görüşlere meylenmektedir¹⁵¹. Literatürde *demokratik transhümanizm* yahut *teknö-ilerlemecilik (technoprogressivism)* şeklinde anılan bu görüşün taraftarları, toplumun her bir ferдинin yeni teknolojilerden yararlanmasını garanti altına almak için yoğun devlet müdahalesini ve kontrollü yeniden dağıtım (*redistribution*) yöntemlerini onaylar¹⁵². Tekno-liberteryenler (ana akım transhümanistler), aydınlanmanın özgürlük idealine başvururken, demokratik transhümanistler eşitlik ve dayanışma (*solidarity*) ideallerini öne çıkarır¹⁵³. Demokratik transhümanistlerin eşitlik konusundaki kaygıları, ana akım transhümanistlerin taleplerini de etkilemektedir. Transhümanist Haklar Bildirgesi'ne giren evrensel temel gelir (*universal basic income*) talebi¹⁵⁴, iki eğilim arasında bir ara-çözüm olarak görülebilir¹⁵⁵.

Demokratik transhümanistler (teknö-ilerlemeciler), eşitlik konusunda biyomuhafazakâr kaygıları gidermenin ötesinde, gelecekte bugün olduğundan *daha eşit* bir dünyaya ulaşmayı da hedefler. Onlara göre mevcut toplumsal eşitsizliklerin asıl kaynağı, doğal genetik varyasyonların tesadüfî olmasıdır. Bireylerin bedensel, bilişsel ve psikolojik kapasiteleri arasında ciddi farklılıklar bulunmasından tabiat sorumludur¹⁵⁶. İnsanı geliştirmeye yönelik teknolojilerin demokratik olarak düzenlenmesi ve adil dağılımı, eşitsizliğin kökünü

¹⁴⁷ Rawls, John: *A Theory of Justice*, Oxford University Press, 1972, s. 100-108 ve 136-142; Dingwall, s. 102.

¹⁴⁸ Dingwall, s. 102.

¹⁴⁹ Mazarakis, s. 20.

¹⁵⁰ Szabados, s. 116.

¹⁵¹ Fuller, Steve: "Transhumanism and the Dialectics of Progressivism", *The Sociological Review* (Website), 08.01.2017, (Erişim: <https://www.thesociologicalreview.com/transhumanism-and-the-dialectics-of-progressivism/>, 15.12.2020).

¹⁵² Szabados, s. 116.

¹⁵³ Mazarakis, s. 23.

¹⁵⁴ 19 ve 39. maddeler.

¹⁵⁵ Fuller, Steve: "Transhumanism and the Dialectics of Progressivism", 08.01.2017.

¹⁵⁶ Szabados, s. 115.

kurutacak ve tabiatın bize layık görmediği mutlak eşitliği artık mümkün kılacaktır¹⁵⁷.

Özgürlük ve eşitlik, yekdiğerinin aleyhine işleyebilen ideallerdir. Modern hukuk devleti, birbirini imha etme potansiyeline sahip bu iki ideal arasında makul bir denge kurmaya çalışır. Ana akım transhümanist talep ve pratikler ise, söz konusu dengeyi eşitlik aleyhine ve geri dönülemez biçimde bozabilir. Bütün temel konularda uzlaşan transhümanistlerin, eşitlik meselesinde siyasî ayrılığa düşmesi de, söz konusu dengenin bozulması tehlikesinin ne denli ciddi olduğunu ortaya koymaktadır.

SONUÇ

Hümanist dünya görüşü çerçevesinde şekillenen modern hukuk devleti idealinin aksiyom niteliğindeki başlıca maddî unsurları; insan onuru, özgürlük ve eşitliktir. Bilim ve teknolojideki gelişmeler, insan-sonrası bir dönemin kapılarını açmak üzeredir. Hayata dair en temel kabullerimizin sarsılacağı yeni dönemde, pozitif hukuka *ruh üfleyen* bu unsurların anlaşılma / yorumlanma biçimlerinin değişmesi -ve hatta tamamen tedavülden kalkması- mukadder görünmektedir.

İlk ortaya çıktığında bilim kurgu meraklısı bir grup fütüristin çılgın fikirleri gibi görülen transhümanizm, artık siyasî-hukukî bir boyut kazanmaya ve akademik mahfillerde ciddiyetle tartışılmaya başlamıştır. Türkçe hukuk literatüründe konuya ilişkin yeterli sayıda çalışma olmaması sebebiyle daha çok *meseleyi takdim etme* amacı taşıyan bu makale, aşağıdaki tespitlere ulaşmıştır:

- Bilim ve teknolojinin insan tabiatına müdahale edip, onu arzu edilen yönde değiştirecek düzeye erişmesi an meselesidir. Bu düzeye bir kez erişildikten sonra, ortaya çıkacak yeni hukukî problemlerin, modern-hümanist değerler dizgesi dâhilinde çözülmesi gün geçtikçe zorlaşacak ve nihayetinde imkânsız hâle gelecektir.
- Vücuda entegre edilecek teknolojiler vasıtasıyla insanın duysal algılarının, duygusal yeteneklerinin ve bilişsel kapasitesinin geliştirilmesini savunan transhümanizm akımının başlıca talepleri; yeni hak sükjelerinin ihdası, morfolojik özgürlük, üreme özgürlüğü, tıbbî kavramların revize edilmesi ve ihtiyat ilkesinin yerine önetkinlik ilkesinin benimsenmesidir.

¹⁵⁷ Hughes, Citizen, s. 195; Szabados, s. 115.

- Transhümanizm, modern hukuk devleti idealini tamamen dönüştürecek taleplerini, politik doğrucu bir endişeyle, aynı idealin bugüne dek titizlikle korumaya çalıştığı kavramlara sarıp-sarmalayarak dile getirmektedir. Bu kapsamda insan doğasına müdahale edecek teknolojilerin geliştirilmesi *inovasyon* özgürlüğü, bu teknolojilerin bireylere tatbik edilmesi *morfolojik* özgürlük, gelecek nesillerin bu teknolojiler vasıtasıyla tasarlanması ise *üreme özgürlüğü* adı altında savunulmaktadır. Transhümanizme yönelen insan onuru merkezli eleştiriler rasyonalist ödev ahlâkına (Kant), özgürlük ve eşitlik merkezli eleştiriler ise deneyci-faydacı geleneğe (Locke, Bentham, Mill, Nozick) yaslanarak yanıtlanmaktadır. Transhümanist argümanların kendi içinde tutarsız ve temelsiz görünmesinin sebebi budur.
- Ana akım transhümanist talep ve pratikler, özgürlük-eşitlik dengesini eşitlik aleyhine ve geri dönülemez biçimde bozabilir. Bizzat transhümanistlerin, eşitlik meselesinde ihtilafa düşmesi ve demokratik transhümanizmin (tekno-ilerlemeciliğin) doğması da, bu bahisteki risklerin ne denli büyük olduğunu göstermektedir.
- Hukuk uygulaması, insan-sonrası bir istikamete yönelmiş durumdadır. Ahlakî şüpheciliğin etkisi altındaki insan hakları diskuru, hümanist köklerinden radikal biçimde kopmakta ve *insan hakları*, yerini *birey haklarına* bırakmaktadır. Transhümanist pratiklerin yaygınlaşacağı gelecek yıllarda, insanı geliştirmeye yönelik teknolojilerden doğan hukukî sorunların salt hukuk dogmatiziği içerisinde kalınarak çözülemeyeceği anlaşılacak ve teşekkül eden yeni hukuka, meselelerin kökenine inerek felsefi-etik tartışmalarda galip gelen fikirler yön verecektir.

KAYNAKÇA

Ahmed, A. Kayum: “Delinking the ‘Human’ from Human Rights: Artificial Intelligence, Transhumanism and the Future of Human Rights”, **Conference: The Social Practice of Human Rights**, 1-4 October 2019, University of Dayton.

Akyılmaz, Bahtiyar / Sezginer, Murat / Kaya, Cemil: **Türk İdare Hukuku**, Savaş Yayınevi, Ankara, Eylül 2020.

Allhoff, Fritz: “Germ-Line Genetic Enhancement and Rawlsian Primary Goods”, **Kennedy Institute of Ethics Journal**, Volume 15, Number 1 (March 2005), s. 39-56.

- Allhoff, Fritz / Lin, Patrick / Moor, James / Weckert, John: “Ethics of Human Enhancement: 25 Questions & Answers”, **Studies in Ethics, Law, and Technology**, Volume 4, Issue 1 (2010), Article 4, s. 1-39.
- Annas, George J.: **American Bioethics: Crossing Human Rights and Health Law Boundaries**, Oxford University Press, New York, 2005.
- Bailey, Ronald: “For Enhancing People”, **The Transhumanist Reader**, (Edited by Max More and Natasha-Vita More), Wiley-Blackwell, Chichester, 2013, s. 327-344.
- Bainbridge, William Sims: “The Transhuman Heresy”, **Journal of Evolution and Technology**, Volume 14, Issue 2 (August 2005), s. 1-10.
- Barber, Nicholas W.: “The *Rechtsstaat* and the Rule of Law”, **The University of Toronto Law Journal**, Volume 53, Issue 4 (Autumn 2003), s. 443-454.
- Bardakçı, Tayyibe: *İnsanı Geliştirmeye Yönelik Uygulamalar Üzerine Normatif Bir Analiz*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2018.
- Basl, John: “State Neutrality and the Ethics of Human Enhancement Technologies”, **AJOB Neuroscience**, Volume 1, Number 2 (April-June 2010), s. 41-48.
- Baxi, Upendra: **Human Rights in a Posthuman World**, Oxford University Press, New Delhi, 2007.
- Baumann, Fred: “Humanism and Transhumanism”, **The New Atlantis**, Number 29, Fall 2010, s. 68-84. (Erişim: <https://www.thenewatlantis.com/publications/humanism-and-transhumanism>, 28.05.2021).
- Bloom, Peter: “Legal Reboot: From Human Control to Transhuman Possibilities”, **Identity, Institutions and Governance in an AI World: Transhuman Relations**, Palgrave Macmillan, Cham (Switzerland), 2020, s. 211-246.
- Bostrom, Nick: “A History of Transhumanist Thought”, **Journal of Evolution and Technology**, Volume 14, Issue 1 (April 2005), s. 1-25. (Erişim: <https://www.nickbostrom.com/papers/history.pdf>, 17.12.2020).
- Bostrom, Nick: “Dignity and Enhancement”, **Human Dignity and Bioethics: Essays commissioned by the President’s Council on Bioethics**, President’s Council on Bioethics, Washington D.C., March 2008, s. 173-206.
- Bostrom, Nick: “In Defense of Posthuman Dignity”, **Bioethics**, Volume 19, Number 3 (2005), s. 202-214.

- Bostrom, Nick: “Human Genetic Enhancements: A Transhumanist Perspective”, **The Journal of Value Inquiry**, Volume 37, Issue 4 (December 2003), s. 493-506. (Genetic).
- Bostrom, Nick: “Transhumanist Values”, **Ethical Issues for the 21st Century**, (Edited by Frederick Adams), Philosophical Documentation Center Press, 2003, s. 3-14. (Erişim: <https://www.nickbostrom.com/ethics/values.pdf>, 17.12.2020).
- Bourgeois, Pierre: “Une critique politique du transhumanisme : le bioconservatisme de Francis Fukuyama”, **Raisons Politiques**, Volume: 74, Numéro: 2 (2019), s. 119-132.
- Bourguignon, Didier: **The Precautionary Principle: Definitions, Applications and Governance**, European Parliamentary Research Service - European Union, 2016.
- Brand, Stewart: **Whole Earth Discipline**, Penguin Books, New York, 2009.
- Brownsword, Roger: “Regulating Human Enhancement: Things Can Only Get Better?”, **Law, Innovation and Technology**, Year 1, Issue 1 (2009), s. 125-152.
- Buchanan, Allen: “Enhancement and the Ethics of Development”, **Kennedy Institute of Ethics Journal**, Volume 18, Number 1 (March 2008), s. 1-34.
- Cartlidge, Edwin: (2012). “Meet the World’s First Transhumanist Politician”, **New Scientist**, Volume 215, Issue 2882, 2012, s. 25.
- “Constitution of the United States Transhumanist Party”, (Erişim: <http://transhumanist-party.org/constitution/>, 24.12.2020).
- Cordeiro, José Luis: “The Boundaries of the Human: From Humanism to Transhumanism”, **The Transhumanism Handbook**, (Editor: Newton Lee), Springer, Cham (Switzerland), 2019, s.63-74.
- Dağ, Ahmet: **Transhümanizm: İnsanın ve Dünyanın Dönüşümü**, Elis Yayınları, Ankara, 2008.
- Dağ, Ahmet: “Hümanizmin Radikalleşmesi Olarak Transhümanizm”, **Felsefi Düşün**, Sayı: 9 (Ekim 2017), s. 46-68.
- Dingwall, Robert: “Shaping the Future of Humankind: Three Commentaries on the Ethics of Enhancement”, **Health Economics, Policy and Law**, Volume 3, Issue 1 (January 2008), s. 97-105.

- Doyle, John D.: **What Does it Mean to be Human? Life, Death, Personhood and the Transhumanist Movement**, Springer, Cham (Switzerland), 2018.
- European Commission: **Communication from the Commission on the Precautionary Principle**, COM(2000) 1, (Erişim: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52000DC0001>, 03.01.2021).
- European Parliament Science and Technology Options Assessment (STOA): **Human Enhancement**, (Study), Brussels, 2009.
- Fabre-Magnan, Muriel: “La dignité en droit : un axiome”, **Revue interdisciplinaire d’études juridiques**, Volume 58, Numéro 1 (2007), s. 1-30.
- Fenton, Elizabeth: “Genetic Enhancement: A Threat to Human Rights?”, **Bioethics**, Volume 22, Number 1 (2008), s. 1-7.
- Ferrando, Francesca: “Transhumanism / Posthumanism”, **Posthuman Glossary**, (Edited by Rosi Braidotti and Maria Hlavajova), Bloomsbury Publishing, London-New York, 2018, s. 438-439.
- FM-2030: **Are You a Transhuman?**, Warner Books, New York, 1989.
- FM-2030: “Are You Transhuman?”, University of California, 06.02.1994, (Erişim: <https://youtu.be/eaS9QBdVHM>s, 18.12.2020).
- Franco, Alexandra M.: “Transhuman Babies and Human Pariahs: Genetic Engineering, Transhumanism, Society and the Law”, **Children’s Legal Rights Journal**, Volume 37, Issue 2 (2017), s. 185-218.
- Freitas, Robert A.: **Nanomedicine (Volume I: Basic Capabilities)**, Landes Bioscience, Georgetown, 1999.
- Fukuyama, Francis: **Our Posthuman Future: Consequences of the Biotechnology Revolution**, Farrar, Straus and Giroux, New York, 2002.
- Fukuyama, Francis: “Transhumanism”, **Foreign Policy**, Number 144 (September - October 2004), s. 42-43.
- Fuller, Steve / Lipinska, Veronika: **The Proactionary Imperative: A Foundation for Transhumanism**, Palgrave Macmillan, New York, 2014.
- Fuller, Steve: “Morphological Freedom and the Question of Responsibility and Representation in Transhumanism”, **Confero: Essays on Education Philosophy and Politics**, Volume 4, Issue 2 (December 2016), s. 33-45.

- Fuller, Steve: “Transhumanism and the Dialectics of Progressivism”, **The Sociological Review (Website)**, 08.01.2017, (Erişim: <https://www.the-sociologicalreview.com/transhumanism-and-the-dialectics-of-progressivism/>, 15.12.2020).
- Goffi, Jean-Yves: “From *Better than Well* to *More than Human*”, **Naturalism in the Philosophy of Health: Issues and Implications**, (Editor: Élodie Giroux), Springer, Switzerland, 2016, s. 179-197.
- Habermas, Jürgen: **The Future of Human Nature**, Polity Press, Cambridge, 2003.
- Hansell, Gregory R. / Grassie, William: “Humans Plus or Minus (H±): An Introduction”, **Transhumanism and Its Critics**, (Edited by Gregory R. Hansell and William Grassie), Metanexus Institute, Philadelphia, 2010, s. 13-15.
- Harari, Yuval Noah: **Homo Deus: Yarının Kısa Bir Tarihi**, (Çeviren: Poyzan Nur Taneli), Kolektif Kitap, İstanbul, Nisan 2020 (21. Baskı).
- Harris, John: **Enhancing Evolution: The Ethical Case for Making Better People**, Princeton University Press, New Jersey, 2007.
- Harris, John: “Moral Enhancement and Freedom”, **Bioethics**, Volume 25, Number 2 (2011), s. 102–111.
- Hays, Sean A.: “Transhumanism”, **Encyclopædia Britannica**, Yayın Tarihi: 12.06.2018, (Erişim: <https://www.britannica.com/topic/transhumanism>, 17.12.2020).
- Heckathorne, Craig: “Cyborg”, **Encyclopædia Britannica**, Yayın Tarihi: 15.07.2019, (Erişim: <https://www.britannica.com/topic/cyborg>, 28.12.2020).
- Hopkins, Patrick D.: “Is Enhancement Worthy of Being a Right?”, **The Transhumanist Reader**, (Edited by Max More and Natasha-Vita More), Wiley-Blackwell, Chichester, 2013, s. 345-354.
- Hughes, James: **Citizen Cyborg: Why Democratic Societies Must Respond to the Redesigned Human of the Future**, Westview Press, Cambridge, 2004 (Citizen).
- Hughes, James: “Politics”, **Beyond Humanism: Trans- and Posthumanism - 1**, (Edited by Robert Ranisch and Stefan Lorenz Sorgner), Peter Lang Edition, Frankfurt am Main, 2014, s. 133-148.

- Hughes, James: “The Politics of Transhumanism and the Techno-Millennial Imagination (1626–2030)”, **Zygon**, Volume 47, Issue 4 (December 2012), s. 757-776.
- Hughes, James: “Transhumanism and Personal Identity”, **The Transhumanist Reader**, (Edited by Max More and Natasha-Vita More), Wiley-Blackwell, Chichester, 2013, s. 227-233.
- Huxley, Julian: **New Bottles for New Wine**, Chatto and Windus Publishing, London, 1957.
- International Theological Commission: **Communion and Stewardship: Human Persons Created in the Image of God**, Vatican, 2002.
- Jotterand, Francis: “Human Dignity and Transhumanism: Do Anthro-Technological Devices Have Moral Status?”, **The American Journal of Bioethics**, Volume 10, Issue 7 (2010), s. 45-52.
- Junker-Kenny, Maureen: “Genetic Enhancement as Care or as Domination? The Ethics of Asymmetrical Relationships in the Upbringing of Children”, **Journal of Philosophy of Education**, Volume 39, Issue 1 (February 2005), s. 1-17.
- Kapani, Münci: **Kamu Hürriyetleri**, Yetkin Hukuk Yayınları, Ankara, 2013.
- Kass, Leon: **Life, Liberty and the Defense of Dignity: The Challenge for Bioethics**, Encounter Books, California, 2002.
- Kuçuradi, İonna: **İnsan Hakları: Kavramları ve Sorunları**, Türkiye Felsefe Kurumu, Ankara, 2016.
- Kurek, Camille: “Le transhumanisme en droit pénal”, **Les cahiers de la justice**, 2018, s. 541. (Dalloz veri tabanından ulaşılan makalelerde yalnızca yıl bilgisi ve ilk sayfa numarası yer almaktadır).
- Kurt, İsmail: **Transhümanizm ve Tekillik Bağlamında Dinin Geleceği**, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2019.
- Kurzweil, Ray: “Get Ready for Hybrid Thinking”, **TED Talks**, March 2014, (Erişim: https://www.ted.com/talks/ray_kurzweil_get_ready_for_hybrid_thinking/transcript, 18.12.2020).
- Lee, Newton: “Brave New World of Transhumanism”, **The Transhumanism Handbook**, (Editor: Newton Lee), Springer, Cham (Switzerland), 2019, s. 3-48.

- Levin, Susan B.: “Playing to Lose: Transhumanism, Autonomy, and Liberal Democracy”, **OUPblog (Oxford University Press’s Academic Insights for the Thinking World)**, 09.01.2021, (Erişim: <https://blog.oup.com/2021/01/playing-to-lose-transhumanism-autonomy-and-liberal-democracy-long-read/>, 03.02.2021).
- Lilley, Stephen: **Transhumanism and Society: The Social Debate over Human Enhancement**, Springer, Dordrecht, 2013.
- Mazarakis, John: “The Grand Narratives of Democratic and Libertarian Transhumanism: A Lyotardian Approach to Transhumanist Politics”, **Confero: Essays on Education Philosophy and Politics**, Volume 4, Issue 2 (December 2016), s. 11-31.
- McGee, Ellen M.: “Toward Regulating Human Enhancement Technologies”, **AJOB Neuroscience**, Volume 1, Number 2 (April-June 2010), s. 49-50.
- Mehlman, Maxwell J., “Extinction by Design”, **Oklahoma City University Law Review**, Volume 38, Number 2 (Summer 2013), s. 233-248.
- More, Max: “Transhumanism: Towards a Futurist Philosophy”, **Extropy Magazine**, Volume 4, Number 1, 1990, s. 6-13. (Erişim: <https://web.archive.org/web/20051029125153/http://www.maxmore.com/transhum.htm>, 17.12.2020).
- More, Max: “The Philosophy of Transhumanism”, **The Transhumanist Reader**, (Edited by Max More and Natasha-Vita More), Wiley-Blackwell, Chichester, 2013, s. 3-17. (Philosophy).
- More, Max: “The Proactionary Principle: Optimizing Technological Outcomes”, **The Transhumanist Reader**, (Edited by Max More and Natasha-Vita More), Wiley-Blackwell, Chichester, 2013, s. 258-267. (Proactionary).
- Nietzsche, Friedrich: **Thus Spoke Zarathustra**, (Edited by Adrian Del Caro and Robert Pippin), Cambridge University Press, New York, 2006.
- Nuffield Council on Bioethics: **Genome Editing and Human Reproduction**, London, July 2018, (Erişim: <https://www.nuffieldbioethics.org/assets/pdfs/Genome-editing-and-human-reproduction-report.pdf>, 21.01.2021).
- Özenç, Ardeniz: “Eski Bilim Yeni Bilime Karşı: Simyacılık ve Transhümanizm”, **Transhümanizm ve Karşılaştırmalı İzdüşümü**, (Editör: Tımuçin Buğra Edman), Kastaş Yayınevi, İstanbul, 2019, s. 65-99.

- “Performance Enhancement and Legal Theory” (An Interview with Professor Michael H. Shapiro), **The Transhumanist Reader**, (Edited by Max More and Natasha-Vita More), Wiley-Blackwell, Chichester, 2013, s. 281-290.
- Prisco, Guilo: “Italy Elects First Transhumanist MP”, 26.08.2012, (Erişim: <https://www.kurzweilai.net/italy-elects-first-transhumanist-mp>, 24.12.2020).
- Ranisch, Robert / Sorgner, Stefan Lorenz: “Introducing Post- and Transhumanism”, **Beyond Humanism: Trans- and Posthumanism - 1**, (Edited by Robert Ranisch and Stefan Lorenz Sorgner), Peter Lang Edition, Frankfurt am Main, 2014, s. 7-27.
- Ranisch, Robert: “Morality”, **Beyond Humanism: Trans- and Posthumanism - 1**, (Edited by Robert Ranisch and Stefan Lorenz Sorgner), Peter Lang Edition, Frankfurt am Main, 2014, s. 149-172.
- Rao, Neomi: “The Three Concepts of Dignity in Constitutional Law”, **Notre Dame Law Review**, Volume 86, Issue 1 (January 2011), s. 183-271.
- Rawls, John: **A Theory of Justice**, Oxford University Press, 1972.
- Rubin, Charles: “Human Dignity and the Future of Man”, **Human Dignity and Bioethics: Essays commissioned by the President’s Council on Bioethics**, President’s Council on Bioethics, Washington D.C., March 2008, s. 155-172.
- Sadeeq, Sara: “Tarih, Mitler ve Antik Transhümanizm”, **Transhümanizm ve Karşılaştırmalı İzdüşümü**, (Editör: Timuçin Buğra Edman), Kastaş Yayınevi, İstanbul, 2019, s. 26-38.
- Sánchez, Cristina: “Transhumanismo en política: ¿votarías por ser un ciborg que vive eternamente?”, **elDiario**, 03.06.2015, (Erişim: https://www.eldiario.es/hojaderouter/tecnologia/partido-transhumanista-politica-robots-ciborgs-tecnologia_1_2648098.html, 24.12.2020).
- Sandberg, Anders: “Morphological Freedom - Why We Not Just Want It, but Need It”, **The Transhumanist Reader**, (Edited by Max More and Natasha-Vita More), Wiley-Blackwell, Chichester, 2013, s. 56-64.
- Sandro, Paolo: “An Axiomatic Theory of Law”, **Res Publica**, Volume 17, Issue 4 (November 2011), s. 343-354.

- Savulescu, Julian: “Procreative Beneficence: Why We Should Select the Best Children”, **Bioethics**, Volume 15, Number 5/6 (2001), s. 413-426.
- Savulescu, Julian / Persson, Ingmar: “Moral Enhancement, Freedom, and the God Machine”, **The Monist**, Volume 95, Issue 3, (July 2012), s. 399–421.
- Shapiro, Michael H.: “Does Technological Enhancement of Human Traits Threaten Human Equality and Democracy?”, **San Diego Law Review**, Volume 39, Number 3 (August-September 2002), s. 769-842.
- Snead, Carter: “Human Dignity in US Law”, **The Cambridge Handbook of Human Dignity**, (Edited by Marcus Düwell, Jens Braarvig, Roger Brownsword, Dietmar Mieth), Cambridge University Press, Cambridge, 2014, s. 386-393.
- “Sorites Paradox”, **Stanford Encyclopedia of Philosophy**, (Erişim: <https://plato.stanford.edu/entries/sorites-paradox/>, 18.09.2020).
- Stock, Gregory: “The Battle for the Future”, **The Transhumanist Reader**, (Edited by Max More and Natasha-Vita More), Wiley-Blackwell, Chichester, 2013, s. 302-316.
- Szabados, Krisztián: **Transhumanism as a Thin-centred Ideology**, (PhD Dissertation), Budapest, June 2020.
- Tamanaha, Brian Z.: **On the Rule of Law: History, Politics, Theory**, Cambridge University Press, New York, 2004, s. 4.
- The Science and Environmental Health Network: “Wingspread Statement on the Precautionary Principle”, January 1998, (Erişim: <https://www.sehn.org/precautionary-principle-understanding-science-in-regulation>, 03.01.2021).
- Thomasset, Flore: “Transhumanisme : Les droits de l’homme accompagnent l’homme nouveau”, Entretien avec Grégor Puppink, **La Croix**, 31.10.2014, (Erişim: <https://www.la-croix.com/Ethique/Medecine/Transhumanisme-Les-droits-de-l-homme-accompagnent-l-homme-nouveau-2014-10-31-1229917>, 15.09.2020).
- “Transhumanism”, Cambridge Dictionary, (Erişim: <https://dictionary.cambridge.org/>, 10.12.2020).
- “Transhumanism: Nick Bostrom and David Pearce Talk to Andrés Lomeña”, **Literal**, Issue 31 (Winter 2012-2013), s. 5-8, (Erişim: <https://literal->

magazine.com/assets/131-web.pdf, 01.01.2021).

“Transhumanist Bill of Rights - Version 3.0”, (Erişim: <https://transhumanist-party.org/tbr-3/>, 28.12.2020).

“Transhumanist Declaration”, (Erişim: <https://humanityplus.org/philosophy/transhumanist-declaration/>, 28.12.2020).

Turgut, Nükhet: “İhtiyat İlkesi”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt 45, Sayı 1 (Mayıs 1996), s. 67-102.

UNESCO World Commission on the Ethics of Scientific Knowledge and Technology: **The Precautionary Principle**, UNESCO, Paris, 2005.

UNESCO: **Report of the IBC on Updating Its Reflection on the Human Genome and Human Rights**, Paris, 2 October 2015, (Erişim: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000233258>, 21.01.2021).

Uygun, Oktay: **Devlet Teorisi**, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, Eylül 2014.

Van Beers, Britta C.: “Rewriting the Human Genome, Rewriting Human Rights Law? Human Rights, Human Dignity, and Human Germline Modification in the CRISPR Era”, **Journal of Law and the Biosciences**, Isaa006, (Published on 9 June 2020), s. 1-36.

Varga, Csaba: “The Quest for Formalism in Law: Ideals of Systemicity and Axiomatisability between Utopianism and Heuristic Assertion”, **Acta Juridica Hungarica**, Volume 50, Number 1, s. 1-30.

Varvaştian, Samvel: “UK’s Legalisation of Mitochondrial Donation in IVF Treatment: A Challenge to the International Community or a Promotion of Life-saving Medical Innovation to Be Followed by Others?”, **European Journal of Health Law**, Volume 22, Issue 5 (December 2015), s. 405-425.

Vachez-Hennette, Stéphanie: “Human Dignity in French Law”, **The Cambridge Handbook of Human Dignity**, (Edited by Marcus Düwell, Jens Braarvig, Roger Brownsword, Dietmar Mieth), Cambridge University Press, Cambridge, 2014, s. 368-374.

Vita-More, Natasha: “The History of Transhumanism”, **The Transhumanism Handbook**, (Editor: Newton Lee), Springer, Cham (Switzerland), 2019, s. 49-62.

Weiss, Martin: “Posthuman Dignity”, **The Cambridge Handbook of Human Dignity**, (Edited by Marcus Düwell, Jens Braarvig, Roger Brownsword, Dietmar Mieth), Cambridge University Press, Cambridge, 2014, s. 319-331.

Wittes, Benjamin / Chong, Jane: “Our Cyborg Future: Law and Policy Implications”, **Center for Technology Innovation at Brookings** (Report), September 2014, s. 2, (Erişim: https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/07/cyborg_future_law_policy_implications_FINAL.pdf, 07.02.2021).

Yıldırım, Abdurrahman Ali: **Tıp Hukuku Bağlamında İnsanı Geliştiren Biyoteknoloji Uygulamaları**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2019.